

Józef Krętosz

Józefiński proces budowy Kościoła państwowego na terenie monarchii habsburskiej w okresie rządów cesarza Józefa II (1780-1790)

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 29, 40-67

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. JÓZEF KRĘTOSZ

JÓZEFIŃSKI PROCES BUDOWY KOŚCIOŁA PAŃSTWOWEGO NA TERENIE MONARCHII HABSBUERSKIEJ W OKRESIE RZĄDÓW CESARZA JÓZEFA II (1780-1790)

Józefinizm jako rodzaj polityki kościelnej katolickich cesarzy austriackich do połowy XIX wieku korzeniami sięga 18-wiecznych idei: oświecenia mającego wpływ u końca tego wieku na kształtowanie się stosunków społecznych i politycznych oraz wyrosłych na kościelnym gruncie form episkopalizmu (febronianizm, regalizm i józefinizm) i jansenizmu. Natomiast pojęcie józefinizmu łączy się z postacią cesarza Józefa II (1780-1790), na którego okres rządów przypada szczyt tego rodzaju polityki kościelnej państwa na terenie monarchii, trwającej do połowy XIX wieku. W latach 1780-1790 podejmowany przez państwo reformizm Kościoła miał wyżej wspomniane prądy jako główną podstawę i motywację ideologiczną. W zasadzie podobna polityka kościelna jego matki, cesarzowej Marii Teresy (1740-1780) oraz następców do połowy XIX wieku dyktowana była racją stanu państwa autokratycznego.

W interesującym nas okresie dziejów część ziem polskich: Śląsk Cieszyński po pokoju wrocławsko-berlińskim 1742 r., zawartym między Austrią i Prusami, oraz południowa część ziem Rzeczypospolitej po rozbiorach 1772 i 1795 r. były pod rządami austriackich monarchów.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wysiłków cesarzy austriackich w okresie szczytowym józefinizmu (1780-1790) w kierunku wytyczenia funkcji Kościoła na terenie monarchii jako jednej z instytucji państwa autokratycznego. Józef II był osobiście na swój sposób bardzo religijny. Przykładowo w czasie pobytu w Rzymie w czasie świąt Bożego Narodzenia 1783 r., według relacji świadków, budował otoczenie swoją pobożnością. Jednak jego polityka, wywodząca się z wrogich Kościołowi przesłanek, prowadziła do tworzenia z niego jednej z biurokratycznych instytucji oświeconego państwa absoluty styczego.

Proces dezorganizacji misji Kościoła w poszczególnych krajach monarchii przebiegał różnie. Wcielanie w życie reformatorskich rozporządzeń cesarza zależało od stopnia zaangażowania wykonawców w terenie: tak państwowej administracji, jak i duchowieństwa wszystkich szczebli. Dezorganizacja życia kościelnego na przełomie XVIII i XIX wieku na ziemiach polskich znajdujących się wtedy na terenie monarchii była znaczna, gdyż łączyła się tam polityka kościelna państwa z germanizacją i polityką kolonialną, zwłaszcza na terenie Królestw Galicji i Lodomerii.

Niniejsze zagadnienie zaprezentowane będzie w 2 tematycznych rozdziałach. W pierwszej kolejności przedstawiony będzie zaplanowany model Kościoła i jego struktur centralnych z rozwiązaniem jego bazy materialnej oraz miejsca w nim biskupów i papieża. Następnie przedstawiony będzie józefiński model pa-

rafi z jej terytorium oraz sprawowaniem duszpasterstwa i Służby Bożej. Ze względów metodycznych bogata problematyka zakonów i duchowieństwa parafialnego potraktowana będzie marginesowo. Według założeń ideowych józefinizmu życie zakonne jako niepotrzebne w wypracowanym przez państwo modelu misji duszpasterskiej Kościoła miało być wyeliminowane. Później jednak, z powodu braków kadrowych duchowieństwa parafialnego, zakony męskie wciągano do duszpasterstwa, akcji charytatywnej oraz szkolnictwa rozumianego na modłę panującej wówczas ideologii.

I. BUDOWA PAŃSTWOWEGO KOŚCIOŁA

1. Ideał Kościoła w myśleniu józefińskim

Na powstanie józefinizmu składało się wiele przyczyn: barok w pobożności, ideologiczne prądy epoki niechętne Kościołowi, inicjatywy reform Kościoła podejmowane z pobudek oświecenia, panujący powszechnie w polityce wewnętrznej państwa tzw. absolutyzm oświecony z charakterystycznymi dla monarchii habsburskiej tendencjami centralistycznymi, wpływy laickiego myślenia na politykę i życie kościelne, działalność konkretnych postaci mających wpływ na kształtowanie się obrazu państwa i życia społecznego w monarchii oraz cesarze austriacy: Maria Teresa i jej syn Józef II. Charakterystyczną cechą „Pietas Austriaca” XVIII wieku było „Staatskirchentum” przedstawiane jako dobrowolna ochrona Kościoła ze strony państwa. Dom habsburski miał „z woli Bożej” do wykonania misję dla dobra państwa i Kościoła żyjącego na jego terenie. Ta troska pozwalała, właściwie zobowiązywała rządzących do ingerencji w sprawę Kościoła, nawet w sprawy Służby Bożej. Zdaniem jednego z austriackich historyków (H. Hollerweger) funkcjonowała tzw. trylogia habsburskiej pobożności: uczczenie Eucharystii, Krzyża Świętego i kult maryjny, a zadaniem monarchy było strzeżenie jej.

Cesarzowa Maria Teresa była córką religijnego cesarza katolickiego Karola II (1715-1740), który w okresie swoich rządów przeprowadził m. in. skuteczną częściową rekatolizację Śląska. Jej pobożność była głęboka i na swój sposób miała zażyły kontakt z Bogiem oraz poczucie własnej wobec Niego odpowiedzialności. Król pruski Fryderyk II wytknął jej nawet bigoterię. Po śmierci swego męża, księcia Stefana Franciszka Lotaryńskiego w 1765 r., przeżyła swoisty szok i odtąd rozpoczął się proces jej odwracania się od świata. Na proces ten nałożyły się wpływy doradców, głównie jansenistów oraz wrogów jezuitów i papieża: osobistego spowiednika od 1767 r. ks. Ignacego Müllera i lekarza nadwornego Gerharda van Svetiena oraz Wacława Kaunitza. Cesarzowa oddając się pobożnym praktykom i lekturze ascetycznej w jan sen i stycznym duchu, równocześnie kontynuowała proces budowy absolutystycznego państwa oraz znalezienia w nim miejsca dla Kościoła¹.

¹ P. Mitrofanov, *Josef II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, Leipzig 1910, s. 668; H. Rieser, *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben*, Wien 1963, s. 61; E. Tomek, *Kirchengeschichte Österreichs*, Bd. 2. *Das Zeitalter der Aufklärung und des Absolutismus*, Innsbruck, Wien, München 1959, s. 217; J. Vodka, *Kirche in Österreich. Wegweiser durch ihre Geschichte*, Wien 1959, s. 295; E. Winter, *Der Josephinismus und seine Geschichte*, Brünn 1943, s. 43-47.

Swoistym paradoksem rządów cesarzowej była głęboka osobista religijność z jednej strony i z drugiej 164 wydane przez nią prawa oraz rozporządzenia w sprawach Kościoła, znacznie dezorganizujące życie kościelne na terenie monarchii (ograniczenia liczby świąt, pielgrzymek i procesji, obowiązujący wiek minimum 24 lata życia dla wstępujących do klasztoru, co hamowało rozwój życia zakonnego, zniesienie wolności od podatków duchowieństwa, ograniczenie kontaktów Kościoła lokalnego z Rzymem)². Ówczesny nuncjusz apostolski w Wiedniu mons. Józef Garampi w 1776 r. donosił o wrogiej atmosferze wobec Kościoła, panującej na dworze w Wiedniu. W tej sytuacji, jego zdaniem, jedynie cesarzowa zajmowała możliwe do przyjęcia stanowisko w sprawach kościelnych: „jest ona pobożna, ale ulega zgubnym wpływom ministrów”. Spośród episkopatu jedynie kilku biskupów zajmowało się wtedy sprawami czysto kościelnymi. W tej sytuacji na terenie monarchii w połowie XVIII wieku miało miejsce współżycie konserwatywnego i tradycyjnego katolicyzmu z wrogim wobec Kościoła duchem epoki. Państwo na swój sposób chciało chronić Kościół na polu prowadzonej przez siebie polityki kościelnej. Cesarzowej jednak trudno było rozdzielić elementy ściśle religijne od gospodarczych i politycznych. Wszelkie decyzje w sprawach Kościoła motywowane były dobrem duchowym wiernych i zarazem poddanych³.

Następca i syn cesarzowej, Józef II, urodził się 13 III 1741 r. w Wiedniu. Jego ojcem chrzestnym był papież Benedykt XIV. Cesarzowej bardzo leżało na sercu religijne wychowanie synów. Mimo to wychowawcą Józefa II był jansenista, profesor prawa naturalnego Karol Antoni Martini. Ulubioną lekturą dzieciństwa Józefa była książka jego wychowawcy oraz nauczyciela *Die wahre Andacht*, która dała przysłuchemu cesarzowi podstawy patrzenia na istotę Kościoła w duchu laickiego oświecenia. Jego celem jako cesarza było stworzenie absolutnej, scentralizowanej monarchii. Podobnie jak jego matka, Maria Teresa, był ofiarą panującej w XVIII wieku na dworze cesarskim atmosfery wrogości zwłaszcza wobec papieżstwa. W machinę budowy absolutnie scentralizowanego państwa, obok oparcia się na rozbudowanej warstwie urzędniczej oraz języku niemieckim jako jedynym obowiązującym, wciągnął laickie idee oraz wrogię papieżstwu episkopalizm i jansenizm. Krótco po wizycie papieża Piusa VI w Wiedniu w 1782 r. Józef II pisał do Rzymu, że z woli Bożej on tylko jest suwerennym prawodawcą oraz protektorem religii na terenie swojego kraju. Opierając decyzje w sprawach Kościoła na gruncie religii naturalnej, uważał, że on jedynie powinien być w państwie suwerennym źródłem wszelkiej władzy, nawet na forum religijnym. Każdą obcą jurysdykcję (papieską) należało zlikwidować⁴.

W ramach procesu tworzenia państwowego Kościoła należało maksymalnie osłabić jego więzy z Rzymem oraz zmusić do samoreformowania się zgodnie z życzeniem władcy. Dalszym celem władcy było osiągnięcie przez państwo kontroli nad życiem, w tym religijnym obywateli. Celem ostatecznym miało być osiągnięcie całkowitej jedności państwa na jansenistyczno-spirytualnym gruncie oraz odizolowanie Kościoła lokalnego od wpływów Stolicy Apostolskiej.

² Rieser, dz. cyt., s. 42; Vodka, dz. cyt., s. 297.

³ E. Wangerman, *Josephinismus und katholischer Glaube*, w: E. Kovacs (hrsg.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979, s. 334-336; J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772-1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, s. 238 n.

⁴ Winter, *Der Josephinismus*, s. 120-129; Vodka, dz. cyt., s. 295.

Cesarz doprowadził nawet do powstania „Synodu Krajowego”. Wcześniej wyeksperymentowano go w Toskanii od 17 VII 1768 r. pod nazwą „Giunta Economale”. Później 4 IX 1782 r. dla całej monarchii utworzono Nadworną Komisję Duchowną z jej komisjami filialnymi w poszczególnych guberniach. Instytucja ta miała być jedyną zwierzchnią władzą dla Kościoła lokalnego na terenie kraju. Odizolowanie duchowieństwa od jego przełożonych oraz odpowiednie według zapotrzebowań państwa wychowanie nowych roczników księży w powstałych w 1783 r. państwowych seminariach generalnych, którzy jako duszpasterze będą mieli wpływ na lud, było jednym ze środków do osiągnięcia powyższego celu. W tych poczynaniach cesarz Józef II posuwał się do granic schizmy⁵.

Przy powyższych założeniach Kościół nie miał stanowić Mistycznego Ciała Chrystusa, lecz źródło oczyszczenia moralnego ludzi⁶. Lud potrzebował Kościoła tylko do nauki, jak żyć, aby być dobrym obywatelem. Kościół jako jednostka terenowa administracji państwowej, a zarazem instytucja religijna miał pełnić rolę policji kościelnej dbającej o zdrowie moralne ludu. Rola duchowieństwa w tak pojmowanym ideale Kościoła miała sprowadzać się jedynie do wypełniania funkcji urzędnika państwowego. Wszystkie reformy liturgiczne (służby Bożej) miały prowadzić do powrotu do czystego pierwotnego Kościoła, wolnego od „barokowych naleciałości”. Wszystko, co nie służyło widocznemu okiem pożytkowi, jako „nieużyteczne” miało być likwidowane. Przy takich poglądach władzy w pierwszej kolejności uległy kasacji zakony kontemplacyjne oraz bractwa religijne postrzegane jako nieużyteczne oraz siedliska zabobonnych praktyk⁷. Inicjator reform w Salzburgu J. B. Nike wyraził zdanie: „Religia winna służyć państwu jako jego podpora, uczyć obywateli wypełniania obowiązków, miłości do pracy zawodowej, porządku, dokładności, wierności oraz przy użyciu dozwolonych przez prawo środków winna uczynić człowieka szczęśliwym, pożytecznym dla kraju i z pogodnymi perspektywami na przyszłość”⁸.

2. Rozwiązanie bazy materialnej Kościoła

Obok powyższych motywów polityki kościelnej państwa były jeszcze inne, podyktowane względami fiskalnymi. W sytuacji poszukiwania dochodów dla skarbu państwa wszelkimi sposobami i rozwiniętego do absurdu systemu fiskalnego, konfiskowane dobra kościelne stawały się wartościowym źródłem dochodów dla ubożającego z końcem XVIII wieku skarbu państwa. Przejęcie dóbr kościelnych przez Fundusz Religijny okazało się (na przykładzie Galicji) zwykłą grabieżą. Konfiskata podcinała bazę majątkową instytucji kościelnych, stawiących o materialnej niezależności Kościoła wobec władzy świeckiej; przez dysponowanie sprawami uposażenia materialnego duchowieństwa dawała możliwość dowolnego nim manipulowania. Niniejsze rozwiązanie bazy materialnej miało być jednym ze sposobów utwierdzenia wśród duchowieństwa wszystkich szczebli postawy lojalizmu wobec państwa⁹. Punktem centralnym pojęcia

⁵ Mitrofanov, dz. cyt., s. 678-682; Rieser, dz. cyt., s. 42-52, 61-64.

⁶ H. Magen sch ab, *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden*, Wien 1982, s. 210.

⁷ B. Łoziński, *Z czasów józefińskich*, „Kwartalnik Historyczny” 19 (1905) s. 43-44; Magen sch ab, dz. cyt., s. 153-157.

⁸ H. Hollerweger, *Tendenzen der liturgischen Reformen unter Maria Theresia und Joseph II*, w: E. Kovacs (hrsg.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979, s. 300.

⁹ W. Chotkowski, *Grabieże kościelne w Galicji*, Kraków 1919, s. 45-65.

funkcji Kościoła w społeczeństwie była jego misja duszpasterska. Uwzględniając ten fakt, władza świecka dostrzegała potrzebę reorganizacji sieci parafialnej i tworzenia nowych parafii kosztem kasat oraz konfiskat majątków „niepotrzebnych” instytucji kościelnych¹⁰.

Tego rodzaju politykę realizować zaczęto już w okresie rządów cesarzowej Marii Teresy, kiedy podjęto plany wyprzedaży dóbr kościelnych w kolejności królewskiego prawa patronatu i innych. Krok ten uzasadniano potrzebą uwolnienia duchowieństwa od niepotrzebnie absorbujących je spraw. Ostatecznie (Dekret nadworny - dalej D. n. - z 4 X 1771) zdecydowano się na sprzedaż tych dóbr w wypadkach znacznej korzyści dla parafii¹¹. Kilka lat później zdecydowano (D. η. ζ 15 VIII 1775), że wszystkie dobra nabyte w przeszłości przez Kościół są nieważne oraz nieważna jest jakakolwiek ich w przyszłości sprzedaż czy darowizna. Wszyscy beneficjanci i instytucje kościelne otrzymały rok czasu na wykazanie się przed cywilnymi władzami posiadany akt własności. Następnie (D. η. ζ 18 V 1776) nakazano sporządzenie dla władz wykazów dochodów wszystkich instytucji kościelnych oraz informacji dotyczących sposobu nabycia własności¹².

Równocześnie rozpoczęto obejmowanie kontrolą spadków po zmarłych duchownych. Najpierw (D. η. ζ 4 IX 1781) zabroniono duchowieństwu diecezjalnemu i zakonnemu sporządzania testamentów¹³. Następnie rozporządzono (cyrkularz z 23 VIII 1784), aby inwentarz pozostawionych po zmarłym dóbr został komisyjnie spisany przez komisarzy z urzędu cyrkularnego i wyznaczonego przez biskupa bądź konsystorza. Decyzję tę tłumaczono potrzebą rozdzielenia dóbr osobistych zmarłego duszpasterza od parafialnych¹⁴. Wyodrębniony w ten sposób spadek materialny po księdzu miał być rozdzielony (cyrkularz dla Galicji 11 V 1786) na 3 równe części przeznaczone: dla kościoła, gdzie zmarły pracował, dla ubogich i dla rodziny¹⁵. W ramach troski o biednych polecono czeskiemu gubernium (cyrkularz z 5 IV 1788) dopilnowanie przekazania biednym należytej im części. Majątek po zmarłym biskupie i prałacie (cyrkularz lwowskiego gubernium z 15 XI 1788) miał być w 2 częściach przeznaczony dla kościoła i w 1 dla biednych¹⁶.

W 1768 r. na terenie monarchii wprowadzono opodatkowanie dóbr kościelnych. Dobra te, zwłaszcza w Rzeczypospolitej przed 1772 rokiem, cieszyły się w ramach tzw. *Subsidium Charitativum* wolnością od ciężarów podatkowych. Podatek ten dnia 28 VI 1793 r. zniósł cesarz Franciszek II, chociaż w latach następujących, zwłaszcza na początku XIX wieku, płacono z nich podatek wojenny¹⁷.

¹⁰ Rieser, dz. cyt., s. 43; W. Tokarz, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z r. 1783*, Kraków 1909, s. 276-374.

¹¹ Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze austriackim*, s. 237.

¹² Tamże.

¹³ *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II für die KK Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*, Bd. 2, Wien 1780, s. 92-95.

¹⁴ *Edicta et Mandata universalis Regnis Galiciae et Lodomeriae promulgata* A. 1784, Lemberg 1784, s. 188; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 9, s. 771.

¹⁵ *Edicta et Mandata*, A. 1786, s. 185, A. 1785, s. 10n.

¹⁶ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 8, s. 334.

¹⁷ *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Kaisers Franz des II in den sämmlichen KK. Erbländer erschienen sind in einer chronologischen Ordnung von Joseph Kropatschek*, Bd. 2, nr 528, Wien 1793; E. Bradler Rottman, *Die Reformen des Kaisers Joseph II*, Göttingen 1975, s. 145; F. Maas, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790*, Bd. 1, s. 224 n., 236, 263; Wysocki, dz. cyt., s. 272.

Kulminacyjnym rozstrzygnięciem władz w sprawach majątkowych Kościoła była kasata dóbr kościelnych oraz utworzenie Funduszu Religijnego. Bazą majątkową Funduszu (D. η. ζ 27 II 1782) były dochody ze zniesionych instytucji kościelnych, głównie klasztorów, bractw, beneficjów nieparafialnych, opactw, niektórych biskupstw i fundacji mszalnych. Instytucja ta, pierwotnie nazywająca się Kasą Religijną, nazwę Fundusz Religijny otrzymała 15 VII 1785 r. Natomiast oficjalne zatwierdzenie Funduszu przez Stolicę Apostolską miało miejsce dopiero w 1855 r., po zawarciu przez Austrię konkordatu ze Stolicą Apostolską. W ten sposób Fundusz, będący w zarządzie państwa, stał się właścicielem majątku kościelnego. Instytucje religijne, o ile posiadały jakieś dobra, były tylko ich dzierżawcami. Dochody Funduszu głównie przeznaczone były na uposażenie powstających nowych parafii, uposażenie uboższych parafii, biskupstw i innych instytucji religijnych oraz działalność charytatywną¹⁸.

Poszczególne kraje monarchii posiadały własny fundusz. W Wiedniu znajdowała się jego centrala. Majątek w pierwszych latach wynosił w skali monarchii około 18 mln. guldenów, galicyjski miał wynosić 27 530 061 florenów. W rzeczywistości jednak suma ta była wielkości około 40 mln. florenów. Należy też uwzględnić fakt, że wartość konfiskowanego majątku była o wiele większa i duża jego część padała ofiarą defraudacji w trakcie konfiskaty, wyprzedży często za bezcen bądź nieudolnej gospodarki jego masą. Przykładowo dochody Galicyjskiego Funduszu Religijnego, jednego z najbogatszych w Austrii, wynoszące 1 519 479 florenów, ulokowano na państwowych obligacjach na 3,5 %. W wyniku skandalicznej gospodarki majątkiem Funduszu jego dochody w 1801 r. spadły do 830 420 florenów. Dalszą kwotę 1 297 850 florenów, uzyskaną ze sprzedaży dóbr Funduszu, przekazano do dyspozycji Centralnej Kasy w Wiedniu, skąd nie otrzymano żadnego procentu¹⁹. W 1803 r. dochody Galicyjskiego Funduszu wynosiły tylko 316 232 florenów i nie wystarczyły na pokrycie kosztów zamierzonej przez cesarza Józefa II i kontynuowanej przez jego następców reformy sieci parafialnej i utrzymanie na terenie Galicji duchowieństwa parafialnego²⁰.

System uposażenia kleru był skomplikowany. Podstawą była tzw. kongrua: wyznaczona suma rocznego uposażenia. Dla proboszczów początkowo wynosiła 300, później 600 guldenów, dla kapelanów lokalnych 350, dla wikariuszy 300 guldenów rocznie. Duchowni zazwyczaj utrzymywali się z beneficjum oraz dotacji przepisanych aktem fundacyjnym parafii. W wypadku niedoborów różniąc do wysokości kongruy wypłacano z Funduszu Religijnego. W praktyce uposażenie duchowieństwa tytułem kongruy przedstawiało się w omawianym okresie niejednolicie. Wskutek oszczędności czy skąpstwa poszczególnych władz lokalnych trudno było duchownym uzyskać dopłatę tytułem kongruy. Przykładowo (cyrkularz z 22 XII 1790) powiadomiono duchowieństwo Galicji nie otrzymujące dopłat, że tytułem gratyfikacji może być zwolnione od podatku za okres 1 XII

¹⁸ B. Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze austriackim (1772-1815)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, s. 279; tenże, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 589; F. Loidl, *Geschichte des Erzbistums Wien*, Wien 1983, s. 173; Magenschab, dz. cyt., s. 212.

¹⁹ Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 279; tenże, *Ustrój i organizacja*, s. 589; Mitrovic, dz. cyt., s. 692; Wysocki, dz. cyt., s. 275-277.

²⁰ W. Tokarz, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z r. 1783*, Kraków 1909, s. 376, 383.

1789 - 31 IV 1790. W tej sprawie należało się zwrócić do urzędów poszczególnych cyrkuli w terminie do 3 miesięcy²¹.

Cesarz Józef II zamierzał wprowadzić dla duchowieństwa parafialnego emeryturę, wyznaczając sumę 200 guldenów rocznie, wypłacaną przez Fundusz Religijny. Jednak względy oszczędnościowe spowodowały, że za wszelką cenę starano się angażować w duszpasterstwie wszystkich duchownych, nawet chorych. W tej sytuacji duchownemu choremu pozostawała wcześniej śmierć niżeli doczekać się zasiłku emerytalnego. Ostatecznie cesarz Leopold II pozostawił biskupom (D. n. z 15 III 1792) wolną decyzję odnośnie do wysyłania księży na emeryturę²².

Jednym ze źródeł materialnego utrzymania duchowieństwa pracującego w duszpasterstwie są dochody tytułem „Iura Stolae”. I to źródło dochodów było przedmiotem regulacji. Już Maria Teresa zamierzała wprowadzić oficjalne taksy „Iura Stolae”. Jednak wskutek oporu duchowieństwa, zwłaszcza na terenie Czech, problem był niełatwy do przeprowadzenia. Ostatecznie pierwsze rozstrzygnięcia nastąpiły w 1770 r. Na ziemiach polskich, zaraz po zajęciu ich przez Austrię, rozpoczęli przygotowania w tej sprawie pierwsi gubernatorzy Galicji: Andreas hr. Hadik, a zwłaszcza jego następca, Heinrich hr. Auersperg, który w 1776 r. przesłał do konsystorza biskupich w tej sprawie specjalną ankietę²³. Ostatecznie regulował tę sprawę Stoll-Patent wydany dla Galicji 1 VII 1785 r., który zawierał skomplikowaną siatkę wyliczanych do grosza ofiar pobieranych z racji poszczególnych posług duszpasterskich.

Przykładowo pogrzeby w regulaminie tym podzielone zostały na 8 rubryk: pogrzeb osoby powyżej 15 lat, dziecka mającego 7-15 lat życia, dziecka w wieku 1-7 lat, niemowlęcia „pod płaszczem przyniesionego”, podzwonne poza parafią, asystencja zakonników i pensjonariuszy szpitali, złożenie ciała w grobie poza parafią, egzekwie według życzenia. Pierwsze 3 rubryki dzieliły się na 3 klasy: cały, pół i ćwierć konduktu. Osobną takse opłat przewidywano tytułem zawierania ślubów z wyodrębnieniem należności dla celebransa, zakrystiana, bakałarza oraz za wygłoszenie zapowiedzi. Dla parafii greckokatolickich wyznaczono też taksy za śpiewanie 4 ewangelii, psałterza, oficjum za zmarłych dla kantora bądź diaka. Stoll-Ordnung dla Moraw (ogłoszony 22 VI 1793) przewidywał odrębne sumy opłat za wystawienie dokumentu chrztu, ślubu i zgonu: szlachcica - dla duszpasterza 1 floren, dla sługi kościelnej 12 krajcarów; mieszczanina odpowiednio 30 i 9 krajcarów; chłop 15 i 6 krajcarów. W 1777 r. zabroniono przyjmowania ofiar tytułem kartek wielkanocnych. Zakaz ten ponawiano w latach 1783-1785. Wikariuszom oraz zakonnikom zabroniono (cyrkularze z 5 VIII 1774 i 24 VIII 1779) kwestowania po parafiach. Podobnie chrzty miały być udzielane bezpłatnie. W cyrkularzu lwowskiego gubernium (10 II 1785) oznajmiono, że w przypadku ubożego beneficjum należność za chrzest będzie wypłacana z Funduszu Religijnego²⁴.

²¹ *Edicta et Mandata*, A. 1790, s. 89; E. Winter, *Der Josephinismus*, s. 169.

²² Magenschab, dz. cyt., s. 213; E. Winter, *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740-1848*, Berlin 1962, s. 131; tenże, *Der Josephinismus*, s. 170n.

²³ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 587; Wysocki, dz. cyt., s. 272.

²⁴ *Edicta et Mandata*, A. 1785, s. 22n., s. 117-126; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, nr 79, s. 807, Bd. 15, s. 972, Bd. 17, s. 524, nr 825; *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des König Leopold des II in den sämtlichen KK. Erbländer erschienen sind in einer chronologischen Ordnung von Joseph Kropatschek*, Bd. 3, nr 515, s. 254.

3. Miejsce papieża i biskupów

Powstała 4 IX 1782 r. Nadworna Komisja Duchowna, wraz z jej filialnymi Komisjami w poszczególnych krajach monarchii, miała być zwierzchnią władzą dla Kościoła w cesarstwie. Fakt ten oznaczał podjęty przez państwo proces odrywania Kościoła lokalnego od papieża i podporządkowywania go władzy monarchy. Najpierw miało miejsce stopniowe ograniczanie, potem likwidowanie kontaktów Kościoła w monarchii z papieżem. Dnia 18 III 1746 r. zakazano publikacji bulli papieskich bez zgody monarchy. Następnie ogłoszono, że wszystkie bulle papieskie (D. n. z 25 I 1775) mają być ogłaszane w diecezjach jedynie za pośrednictwem władz cywilnych²⁵. W okresie rządów Józefa II (D. η. § 26 III 1781) papieskie bulle i inne dekryty, przed ogłoszeniem w diecezji, musiały mieć cesarskie placet. Ponadto ograniczono i uzależniono od woli władz państwowych prerogatywy Nuncjatury w Wiedniu (D. n. z 26 III 1778 i 19 XII 1781). Ukoronowaniem tych decyzji były (1781 r., 1783 r.) zakazy prowadzenia korespondencji z Rzymem przez episkopaty krajowe, zniesienie przysięgi biskupów (D. n. z 1 IX 1781), składanej przed ich konsekracją na wierność papieżowi z równoczesnym zobowiązaniem do składania przysięgi na wierność cesarzowi i państwu (rok 1782), oraz ogłoszenie cesarza (D. η. § 13 XI 1781) najwyższą władzą dla Kościoła na terenie monarchii we wszystkich sprawach duchowych z wyjątkiem dogmatycznych²⁶.

W zakresie polityki państwa wobec biskupów, zakazano im przyjmowania jakichkolwiek poleceń z Rzymu (D. η. § 30 IX 1781) bez zgody cesarza. Wszystkie ogłoszenia i rozporządzenia biskupa publikowane na terenie diecezji, łącznie z listami pasterskimi powinny być posiadać cesarskie placet regium (D. n. z 4 II, 23 VII i 26 VIII 1782)²⁷. W ramach ograniczania życia zakonnego, potem jego likwidacji, zobowiązano biskupów do znoszenia ich egzempcji (D. η. § 11 IX 1782) oraz współdziałania w likwidacji przeznaczonych do kasat klasztorów znajdujących się na terenie diecezji²⁸.

Po ograniczeniu kontaktów z Rzymem i podporządkowaniu Kościoła lokalnego władzy państwowej przystąpiono do reorganizacji jego struktur, głównie terytorialnych. Głównym celem tej akcji było dostosowanie organizacji terytorialnej (metropolii, diecezji, dekanatów i parafii) Kościoła do państwowej. Przykładowo najważniejsze zmiany w krajach słowiańskich miały miejsce przez utworzenie metropolii ołomuńskiej (5 XII 1777), podział metropolii ostrzychomskiej i utworzenie na Słowacji diecezji rożniawskiej, spiskiej i bańskobystrzyckiej (15 I i 13 III 1776) oraz powstanie dla grekokatolików w Chorwacji diecezji krzyżowieckiej (16 VI 1777). Powyższe zmiany przeprowadzono za rządów Marii Teresy. Jej następca, Józef II, czynił dalsze na terenie monarchii, na podstawie przez siebie zatwierzonego planu (5 VI 1782) i bez uprzednich konsultacji z papieżem. Wszystkie zmiany przeprowadzone na terenie monarchii zostały przez papieża zatwierdzone dopiero 28 I 1785 i 26 III 1787 r.²⁹.

Podobnie na terenie Galicji przeprowadzono zmiany terytorialne poszczególnych diecezji obrządku łańcińskiego. Dokonano je w związku z poprzecinaniem

²⁵Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 278; Mitrofanov, dz. cyt., s. 669.

²⁶Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 278; Wysocki, dz. cyt., s. 240.

²⁷ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, nr 192, s. 25 1.

²⁸Tamże, Bd. 2, nr 193, s. 253.

²⁹Mitrofanov, dz. cyt., s. 669.

ich terytoriów kordonami granic państwowych po rozbiorach Polski 1772, 1795 r., zwłaszcza przeprowadzanych reorganizacjach terytorialnych Galicji (1776, a zwłaszcza 22 III 1782). Wtedy Galicję podzielono na 18 cyrkułów. Przyjęta zasada nie dopuszczała przekraczania granic państwowych, administracji cywilnej przez jurysdykcję biskupów, dziekanów i proboszczów. Już 22 III 1782 r. gubernium lwowskie poleciło przemyskiemu biskupowi przejście jurysdykcji nad galicyjską częścią diecezji chełmskiej, co biskup Józef Tadeusz Kierski przeprowadził 1 I 1782 r. Jego następca, biskup Antoni Wacław Betański, utworzył 3 III 1783 r. oficjalat zamojski. Następnie władze gubernium zażądały od biskupa zniesienia oficjalu i bezpośredniego wcielenia do diecezji Zamojszczyzny. Dokonał tego jego następca, biskup Antoni Gołaszewski 31 X 1786 r. Następnie biskup przemyski i arcybiskup lwowski Ferdynand Kicki mocą umowy cesyjnej przyłączyli do archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego (20 X 1787) 2 dekanaty: lubaczowski i sokalski z 20 parafiami. Wcześniej biskup przemyski z cyrkułu żółkiewskiego do archidiecezji lwowskiej przekazał 8 parafii uprzednio należących do diecezji chełmskiej. W zamian za to archidiecezja odstąpiła do Przemyśla 8 parafii z cyrkułu samborskiego. W latach 1783 i 1786 dokonano zmian granicznych na pograniczu archidiecezji lwowskiej i diecezji kamienieckiej położonej wtedy jeszcze w Rzeczypospolitej. W 1774 r. Austria anektowała Bukowinę. Arcybiskup lwowski na polecenie Wiednia (10 VII 1786 r.) włączył jej terytorium do archidiecezji lwowskiej. Wszystkie powyższe zmiany terytorialne diecezji Galicji, dokonane przez biskupów samowolnie i bez konsultacji ze Stolicą Apostolską na polecenie władz państwowych, uzyskały papieskie zatwierdzenia dopiero 26 VI 1783 i 20 IX 1796 r. Według powyższego scenariusza powstała 20 IX 1783 r. diecezja tarnowska z galicyjskiego terytorium diecezji krakowskiej. Jej kanonicznej erekcji dokonał papież Pius VI dopiero 13 III 1786 r.³⁰

Wskutek cesarskich ograniczeń zdeorganizowane zostało funkcjonowanie centralnych struktur diecezji. Biskupom zakazano (D. η. ζ 23 V 1782) powoływania koadiutora, wikariusza generalnego oraz zwoływania synodów bez zgody władz³¹. W wyniku powyższych faktów na terenie monarchii w okresie 1780-1822 zamarło życie synodalne i diecezje w tym czasie nie posiadały biskupów pomocniczych³².

W związku z wprowadzonym na terenie monarchii nowym prawem małżeńskim (D. n. z 16 I 1783) uległo dezorganizacji funkcjonowanie konsystorzów biskupich i sądownictwo kościelne. Najpierw zmuszono biskupów do dyspensowania od przeszkód zastrzeżonych Stolicy Apostolskiej³³. Wikariusz generalny mógł być przez biskupa wybrany spośród grona kapituły katedralnej i - podobnie jak inni urzędnicy konsystorza - do spełniania swoich funkcji musiał posiadać cesarską nominację³⁴. Państwowe ustawodawstwo wyznaczało też wysokość

³⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 21 (1970) s. 309; tenże, *Ustrój i organizacja*, s. 158-160; J. Krętosz, *Organizacja parafialna Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego a sieć parafii greckokatolickich i ormiańskich działających w obrębie jej terytorium (w XIX wieku do 1918 r.)*, „Studia Lubaczoviensia” 2 (1984) s. 24 n.; Loidl, dz. cyt., s. 192; Tomek, dz. cyt., s. 434-438; Vodka, dz. cyt., s. 310, 371.

³¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, s. 252.

³² Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 85, 249.

³³ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2 nr 69, s. 183.

³⁴ *Edicta et Mandata*, A. 1786 s. 179n.

opłat pobieranych przez konsystorz tytułem załatwianych w nim spraw (D. η. ζ 21 IV 1784). Rubryki opłat z racji załatwianych spraw w niniejszym dekrete cesarskim ilustrują w przybliżeniu aktualne, ograniczone przez władzę świecką kompetencje konsystorza biskupiego: potwierdzenie tonsury, przyjęcie wszystkich niższych i wyższych święceń, pozwolenie na odprawianie Mszy św., nadawanie duszpasterzom jurysdykcji, instalacje duchownych na beneficja, biskupia legalizacja faktu chrztu, ślubu i śmierci, zezwolenia na odprawianie Mszy św. w kaplicy prywatnej, zgoda na odstąpienie lub zamianę beneficjum, wydanie dokumentów poświęcenia kościoła, ołtarza, dzwonów, cmentarza, eskardynacja i inkardynacja do diecezji³⁵.

Biskupi byli zasypywani korespondencją z Wiednia czy od władz lokalnych. Przykładowo fakt ten ilustrują akta episkopaliów arcybiskupa lwowskiego obrządku łacińskiego z lat 1780-1784, 1786-1787; rocznie po 300-500 listów otrzymanych od i ekspediowanych do gubernium. Treść bardzo intensywnej korespondencji dotyczyła nawet najdrobniejszych spraw z życia archidiecezji i musiała być skrupulatnie odnotowywana w aktach biskupich. Podobnie w listach pasterskich biskupa powinny być ogłaszane polecenia gubernium. Powyższe akta arcybiskupa lwowskiego posiadają osobny skoroszyt, zawierający ogłaszane w listach pasterskich państwowe rozporządzenia (od 1781 r. do wrzesień 1783 r.): 1781 r. - 34, 1782 r. - 81, 1783 r. - 40 zarządzeń. Pod każdym z listów pasterskich figurują podpisy dziekanów, potwierdzające ich publikację w terenie. Treść listów ilustruje obszar ingerencji państwa w wewnętrzne życie Kościoła lokalnego. Dotyczyły one między innymi zakazu czynienia egzorcyzmów nad chorymi, publikacji bulli papieskiej Unigenitum, głoszenia kazań przeciw rozporządzeniom gubernium, studiowania duchownych poza granicami państwa, ich wyjazdu za granicę bez zgody gubernium pod karą utraty beneficjum, używania ksiąg liturgicznych drukowanych za granicą, głoszenia kazań misyjnych, pozbywania się precjozów kościelnych bez zgody władz świeckich, brania udziału duchownych w uroczystościach religijnych odbywających się poza własną świątynią, jak również przypomnienia, że dyspens od przeszkód małżeńskich udzielać mógł jedynie biskup oraz że świadectwa metrykalne wystawiane przez proboszcza powinny być mieć podpis dziekana i starosty cyrkułu. Biskupi Galicji ogłaszali z polecenia władz w swoich diecezjach zbiórki na ofiary nieszczęść losowych, zwłaszcza pogorzalców; powyższy zbiór listów pasterskich zawiera apele arcybiskupa lwowskiego o ofiary dla pogorzalców w miastach: Raab, Balabazyn, Treuzensky, Sanok³⁶.

Proces najintensywniejszej polityki józefińskiej państwa przypadał na pontyfikat papieża Piusa VI (1775-1799). Nuncjuszami apostolskimi w tym czasie w Wiedniu byli Giuseppe Garampi (1776-1785) i Giambattista Caprava (1785-1792). Papież przy ich pomocy próbował odwieść dwór wiedeński od realizacji reformatorskich planów bądź im przeszkodzić. Nuncjusze, mając ograniczone możliwości kontaktu z Kościołem w poszczególnych diecezjach monarchii oraz ze Stolicą Apostolską, przekazywali drogą okrężną za pośrednictwem ambasady francuskiej (celem ominięcia cesarskiej cenzury) raporty o pogarszającej się na

³⁵ Tamże, A. 1784, s. 80-86.

³⁶ Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Lubaczowie, Akta J. E. Arcybiskupa F. O. Kickiego z lat 1780-1784, 1786-1787 (cały fascykuł zawierający ok. 2 000 kart, bez sygnatury i numeracji kolejności poszczególnych kart. Jedynie istnieje podział na skoroszyty; akta różne, korespondencja do i z gubernium lwowskiego, listy pasterskie do duchowieństwa).

terenie monarchii sytuacji Kościoła. W obliczu powyższego zagrożenia papież zdecydował się na podróż do Wiednia (22 III - 22 IV 1782), do której obie strony przygotowywały się solidnie. Kanclerz Wacław Kaunitz określił plany papieskiej podróży jako teatralne widowisko. W rzeczywistości w Wiedniu obawiano się tryumfalnego przyjazdu papieża do stolicy. Ostatecznie starano się jego podróż tak wyreżyserować, aby sprawiała wrażenie zwycięstwa Wiednia w konflikcie z Rzymem. Plany podróży papieskiej spotkały się początkowo w Kurii Rzymskiej ze zdziwieniem i sceptycyzmem. Oficjalne obchody odbywały się na tle Świąt Wielkanocy. Papież przedstawił cesarzowi następujące sprawy: kasatę niektórych klasztorów, przerwanie więzów zakonów z ich przełożonymi zagranicznymi, zwolnienie ich z egzempcji i poddanie jurysdykcji biskupów oraz Placet Regium na rozporządzenia papieskie i biskupów. W trakcie rozmów poruszone 12 punktów spornych. Papież w czasie swojej wizyty w Wiedniu nic nie osiągnął. Cesarz zachował się nawet nietaktownie wobec gościa, gdyż nazajutrz - po wyjeździe papieża z Wiednia - skasował klasztor, w którym go zęgnął. Krótko po papieskiej wizycie (D. η. ξ 29 VII 1782) przyznano cesarzowi prawo obsadzania biskupstw i opactw w Lombardii. Niedługo później (D. η. ξ 5 X 1782) podporządkowano nadzorowi państwa cały majątek kościelny. Kanclerz W. Kaunitz na tle napiętych stosunków między Watykanem a Wiedniem namawiał cesarza do zerwania więzów Kościoła na terenie Austrii ze Stolicą Apostolską. W Boże Narodzenie 1783 r. cesarz złożył w Rzymie rewizytę. W czasie świątecznych obchodów liturgicznych w Wiecznym Mieście budował pielgrzymów swoją pobożnością. Mimo to w rozmowach z papieżem był nieugięty, grożąc całkowitym oderwaniem Kościoła na terenie monarchii od jedności z Rzymem³⁷.

Ustalanie nowego porządku kościelnego na terenie monarchii nie spotykało się ze zbyt wielkim oporem ze strony episkopatu. Biskupi na ogół posłusznie wypełniali przychodzące z Wiednia rozporządzenia dotyczące spraw kościelnych. Na terenie Galicji jedynie arcybiskup lwowski obrządku łacińskiego, W. H. Sierakowski, zachował godną postawę wobec gubernium aż do swojej śmierci (25 X 1780), nie godząc się na narzucanie przez władze świeckie decyzji w sprawach kościelnych. Wierząc w dobrą wolę cesarzowej Marii Teresy, mimo podeszłego wieku interweniował osobiście w Wiedniu w sprawach spornych z lwowskim gubernium. Nie wziął udziału w uroczystym „homagium” składanym przez przedstawicieli wszystkich stanów Galicji nowemu władcy, które miało miejsce we Lwowie 29 XII 1773 r. Nigdy nie złożył oficjalnej wizyty gubernatorowi uważając, że (zwłaszcza hr. Antoni Pergen) jako młodszy wiekiem i katolik oraz gość powinien pierwszy odwiedzić księcia Kościoła, będącego we Lwowie gospodarzem. Wbrew wyraźnym poleceniom władz nie zezwolił państwowemu komisarzowi na towarzystwo w czasie jego wizytacji archidiecezji, co w innych diecezjach cesarstwa, zwłaszcza Galicji, w tym czasie stawało się regułą. Episkopat Galicji, osłabiony duchowo po śmierci odważnego metropolity Sierakowskiego, okazał się w latach 1780-1790 bezwolnym narzędziem władz w ustalaniu nowego porządku. Odmienną postawę wobec reformatorskiej polityki państwa zajmował następca Sierakowskiego, abp Ferdynand Kicki (1780-1797). Biskup przemyski, Czech z pochodzenia, ks. Antoni Wacław

³⁷ Magenschab, dz. cyt., s. 215-220; Mitrofanov, dz. cyt., 728-730; Loidl, dz. cyt., s. 185-189; Rieser, dz. cyt., s. 46; Winter, *Der Josephinismus*, s. 256 n.; Z. Zieliński, *Papieżstwo i papież dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1983, s. 46.

Betański (1780, 1783-1786) nazywany był przez ówczesne władze gubernium „Niemcem pierwszym z naszego roku”. W swojej diecezji przeprowadzał on gorliwie nawet najbardziej radykalne reformy dyktowane przez państwo³⁸. Z austriackiego episkopatu jedynym prawie przeciwnikiem józefinizmu jako kościelnej polityki państwa był arcybiskup Wiednia, kardynał Krzysztof Antoni Migazzi (1757-1803), który w okresie rządów cesarzowej Marii Teresy był jednym z organizatorów podjętej reformy szkolnictwa w cesarstwie³⁹.

II. PARAFIA JÓZEFIŃSKA

1. Regulacja sieci parafialnej i systemu obsadzania beneficjów

Parafia i prowadzone w niej duszpasterstwo miały stać się w omawianym okresie dziejów Kościoła w monarchii habsburskiej centrum jego życia. Dlatego była szczególnym przedmiotem reform, w których kładziono nacisk na uaktywnienie oraz usprawnienie duszpasterstwa prowadzonego przez duchowieństwo parafialne. Jednym z podstawowych środków do osiągnięcia powyższego celu była regulacja sieci parafialnej. Koszty tej operacji miały być pokryte z pieniędzy Funduszu Religijnego, którego masa majątkowa pochodziła z kasacji „nieużytecznych instytucji kościelnych”. Innym motywem regulacji była potrzeba dostosowania granic kościelnych jednostek administracyjnych (diecezje, dekanaty, parafie) do państwowej administracji terytorialnej. Przykładowo dekret nadworny (22 III 1782), wprowadzający nowy podział terytorialny Galicji na 18 jednostek terytorialnych-cyркуłów, przewidywał konieczność dostosowania granic parafii, dekanatów i diecezji do ich terytoriów. Jurysdykcja duchownych wszystkich szczebli nie mogła przekraczać granic jednostek administracji państwowej⁴⁰.

W tym celu już w latach siedemdziesiątych XVIII w. podjęto szereg przygotowawczych przedsięwzięć. W Galicji (cyrkularz 14 VIII 1772) władze wojskowe rozesłały do konsystorzki biskupich ankietę dotyczącą liczby i rodzajów klasztorów oraz sytuacji materialnej parafii i szkół parafialnych położonych na terenie poszczególnych diecezji. Po ratyfikacji przez Sejm Rzeczypospolitej traktatu rozbiorowego zabroniono dokonywania nowych fundacji na rzecz Kościoła (D. n. z 18 VI 1773) i zażądano przedstawienia wykazów beneficjów parafialnych, będących w zarządzie zakonów (D. n. z 2 X 1773)⁴¹. W lipcu 1774 r. lwowskie gubernium wydało normy dla regulacji parafii, w których zażądano od biskupów szczegółowych wyjaśnień dotyczących beneficjów oraz odpowiedzi na postawione pytania dotyczące parafii prowadzonych przez zakony, liczby wiernych i księży zatrudnionych w duszpasterstwie, liczby parafian mających

³⁸ L. Finkel, *Memoriał hrabiego Pergena, pierwszego gubernatora Galicji o stanie kraju z 1773 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 14 (1900) s. 55; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony w diecezji przemyskiej od I rozbioru Polski do 1939 r.*, „Nasza Przeszłość” 46 (1976) s. 213 n.; F. Papee, *Historia miasta Lwowa w zarysie*, Lwów 1911, s. 66 n.; Tokarz, dz. cyt., s. 370-372; Wysocki, dz. cyt., s. 244.

³⁹ M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1648-1789*, Warszawa 1976, s. 206; H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1986, s. 138; Vodka, dz. cyt., s. 302.

⁴⁰ E. Bradler Rottman, *Die Reformen Kaiser's Joseph II. Römischen Staat*, Göttingen 1975, s. 158; Kumor, *Granice*, s. 317; tenże, *Ustrój i organizacja*, s. 581.

⁴¹ Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 584, 587.

więcej jak 1 km drogi do kościoła oraz przedstawienia propozycji dotyczącej sposobu rozstrzygnięcia problemu wielkości terytoriów⁴².

Ostatecznie cesarz wydał normy ustalające na terenie całego cesarstwa sposób tworzenia nowej sieci parafialnej (D. η. ζ 20 X 1782), zawierające się w 6 punktach. Treść ich można podzielić na kategorie: natury geograficznej - odległość do kościoła parafialnego nie może mieć więcej jak godzina drogi, uwzględnienie przeszkód naturalnych utrudniających dojście (rzeki, góry lasy, złe drogi); natury demograficznej - liczba wiernych przypadających na parafię miejską 100, wiejską 700, katolicką położoną w diasporze 500 osób; natury organizacyjnej - w danej miejscowości powinna być przynajmniej jedna parafia lub lokalnia. W tym względzie należało brać pod uwagę następujące problemy: kościoły nie posiadające praw parafialnych, odległość do innej parafii, to, że parafia miejska nie powinna swym terytorium obejmować przedmieść, dogodnie dla duszpasterstwa granice parafii, w parafiach miejskich na 1 duchownego miało przypadać 900, a w podmiejskich 700 wiernych. Kategorie natury duszpasterskiej przewidywały, że kościoły nieparafialne znajdujące się na terenie parafii (klasztorne, filialne, kaplice), jeśli miały dogodny dostęp do drogi, powinny były otrzymać status parafialnych. W przeciwnym wypadku należało je zamknąć lub zburzyć⁴³. Równocześnie lwowskie gubernium podjęło pierwsze w tym kierunku kroki (cyrkularz 22 II 1782). Przesyłając biskupom powyższe cesarskie wytyczne, zażądano przesłania w terminie do 3 miesięcy planu organizacji nowych parafii i lokalii z uwzględnieniem państwowego podziału na cyrkuły⁴⁴.

Proces regulacji sieci parafialnej na terenie cesarstwa miał często różny nie przewidziany dekretemi przebieg. Na terenie Galicji, gdzie w 1782 r. istniały 694 parafie katolickie obrządku łacińskiego i 3821 obrządku greckokatolickiego, plan przewidywał utworzenie 300 nowych parafii łacińskich i redukcję greckokatolickich do 2000. W szczegółach według relacji przesłanej do Wiednia w 1788 r. miano tam stworzyć 131 parafii, 111 kapelanii lokalnych i 112 wikariatów terenowych obrządku łacińskiego. Realizacja była jednak trochę inna. W 1802 r. istniało 3532 parafii greckokatolickich. Więc od 1782 r. zredukowano 290, zamiast zaplanowanych 1822⁴⁵. Projekt regulacji sieci parafialnej archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego (zatwierdzony w Wiedniu 30 III 1787) przewidywał zmianę granic prawie wszystkich parafii, powstanie nowych 12 parafii, 24 kapelanii lokalnych, 6 wikariatów terenowych oraz budowę 29 nowych kościołów. W porównaniu ze stanem z 1772 r. miało istnieć 136 placówek duszpasterskich, co miało stanowić 23% przyrostu. Archidiecezja lwowska w interesującym nas okresie wskutek zmian jej terytorium zyskała 36 placówek duszpasterskich. Abp Ferdynand Kiki w relacji do Rzymu z 1794 r. donosił o powstaniu 6 nowych placówek duszpasterskich na terenie Lwowa i 8 w terenie. W 1809 r. archidiecezja posiadała 174 parafie i 17 kapelanii. W porównaniu ze stanem 172 placówek duszpasterskich w 1772 r. (w granicach z końca XVIII wieku) faktyczny przyrost nowych placówek miał wynosić 19 nowych parafii

⁴² Tamże, s. 588.

⁴³ Kumor, tamże s. 582, 591; tenże, *Ustrój Kościoła katolickiego*, 275, 285; Loidl, dz. cyt., s. 232; Winter, *Der Josephinismus. Die Geschichte*, s. 132; Vodka, dz. cyt., s. 308.

⁴⁴ Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 285.

⁴⁵ Tenże, *Ustrój i organizacja*, s. 590; Tokarz, dz. cyt., s. 378; T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki w zaborze austriackim 1772-1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań 1979, s. 294.

brać kapelanii. Po dokładniejszym jednak zbadaniu przebiegu regulacji sieci parafialnej na jej terenie w okresie nas interesującym (1780-1790) jej owoc okazuje się skromniejszy. Na terenie Lwowa w 1772 r. było 6 parafii. W ramach zmian utworzono 5 nowych parafii. Jednak w tym czasie zlikwidowano 3. Przy stanie 8 parafii pod koniec XVIII wieku należy przyjąć przyrost tylko 2 parafii. Oprócz powyższych do końca XVIII wieku w terenie powstało 5 nowych parafii i 6 kapelanii lokalnych. Na powyższym przykładzie można sądzić, że proces tworzenia nowych placówek duszpasterskich w Galicji był przeprowadzony w wymiarze o wiele skromniejszym niż w planach. Podstawą tej operacji był majątek Funduszu Religijnego powstały z kasaty dóbr kościelnych. Natomiast Fundusz Religijny Galicji (27 530 000 fl.) był jednym z najbogatszych w Austrii. Niniejszy problem ilustruje kolejny przykład rabunkowej gospodarki prowadzonej przez Austrię na terenie tego kraju⁴⁶.

Przebieg regulacji sieci parafialnej na Śląsku Cieszyńskim, będącym jednym z koronnych krajów monarchii, był korzystniejszy. Przykładowo na jego terenie, będącym w aktualnych granicach Polski, przy liczbie 12 parafii sprzed 1780 r. w okresie rządów Józefa II powstało 12 nowych bądź reaktywowanych upadłych w czasie reformacji placówek duszpasterskich (parafie, lokalie): w Brennej (1784), Istebnej (1793), Jasienicy (1785), Lipowcu (1787), Ligocie (1812), Ochabach (1785), Ogródzonej (1785), Pierścicu (1785), Pogwizdowie (1785), Ustroniu (1788), Zabrzegu (1785) i Zarzeczcu (1785)⁴⁷. W krajach dziedzicznych monarchii, według informacji Czesko-Austriackiej Nadwornej Kancelarii, stwierdzono potrzebę powstania 2500 nowych placówek. Mimo to zaplanowano utworzenie tylko 1100. Na terenie samej Austrii (Austria Górna, Dolna, Karyntia, Styria) w latach 1780-1790 powstało 639 nowych stacji duszpasterskich, ufundowanych za cenę zniesionych na tym terenie 150 klasztorów⁴⁸.

Tworzenie nowych parafii miało być finansowane z majątku Funduszu Religijnego. Mimo to wymagano na ten cel dotacji od patronów istniejących kościołów oraz od parafii macierzystych (D. n. z 19 VIII 1783 i 4 X 1782). Problem istnienia kościołów nieparafialnych, znajdujących się na terenie parafii, rozstrzygnięto w ten sposób (D. η. ζ 24 IX 1785), że powinny one posiadać administratorów bądź rektorów zależnych od proboszcza i przez niego uposażonych. Natomiast nowo utworzone kapelanie bądź lokalie powinny być jurysdykcyjnie niezależne od parafii macierzystych⁴⁹. Wszystkie inne kościoły i kaplice, które nie przeznaczone do duszpasterstwa, należało zamknąć lub w miarę możliwości zlikwidować. W ten sposób przykładowo w Tyrolu w latach 1785-1790 zamknięto 300 kościołów⁵⁰.

W uformowanej w ten sposób nowej sieci parafialnej wprowadzono odpowiedni system obsadzania beneficjów duszpasterskich. Kandydaci do nich powinni byli wcześniej przejść egzamin konkursowy. Egzamin ten wprowadziła na

⁴⁶ Directorium Divini Officii in Archidioecesi Leopoliensis Ritus Latini, Leopoli 1809, 1815; J. Krętosz, *Organizacja Archidiecezji Lwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 r.*, Lublin 1986, s. 187 n.; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 592, 595; E. Szczerbiński, *Zmiany w zakresie granic administracji kościelnej dokonane na terenie Archidiecezji w Lubaczowie w czasie józefińskich regulacji parafii (1783-1840)*, „Studia Lubaczoviensia” 1 (1983) s. 114 η.

⁴⁷ Rocznik diecezji katowickiej, Katowice 1970, s. 42-50, 64-75, 189-200, 219-223.

⁴⁸ Bradler Rottman, dz. cyt., s. 154; Magenschab, dz. cyt., s. 213; P. Mitrofanov, dz. cyt., s. 735; Vodka, dz. cyt., s. 309.

⁴⁹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, s. 373-377.

⁵⁰ Tamże, Bd. 10, s. 854 n.; Bradler Rottman, dz. cyt., s. 160.

terenie monarchii już cesarzowa Maria Teresa (D. n. z 2 IX 1752 i 4 X 1777) najpierw z prawa kościelnego. Jej następca Józef II poszerzył (D. n. z 29 I 1782) zakres egzaminacyjnego materiału oraz ustalił jego normy, według których miało egzaminować (D. n. z 18 VII 1783). Kandydaci do beneficjów składali egzamin przed komisją powołaną przez biskupa. Terminy początkowo były wyznaczane indywidualnie dla poszczególnych przypadków. Później przyjęto stałe 2 terminy w roku: z początkiem maja i sierpnia (D. η. ζ 24 XII 1785). Składały się na niego: wypracowania pisemne, pokazowe kazanie i katecheza oraz egzamin ustny z teologii moralnej, dogmatycznej i pastoralnej. Zalecano przy tym kładzenie nacisku (D. n. z 29 I 1782 i 9 II 1784) na praktyczne umiejętności egzaminowanego szczególnie z katechetyki, kaznodziejstwa i sztuki opiekowania się chorymi⁵¹. Egzaminy obowiązywały początkowo na beneficja królewskiego patronatu. Później obowiązek ten rozciągnięto (D. n. z 11 III 1783) na wszystkie beneficja prywatnego prawa patronatu: parafie i kapelanie lokalne⁵². Ocena pierwszej klasy wymagana była dla beneficjów cesarskiego prawa patronatu i jej ważność miała 3 lata. Proboszczowie dotychczas celujący w praktyce duszpasterskiej mogli uzyskać zgodę na kandydowanie do następnego beneficjum bez składania ponownego egzaminu⁵³. W Czechach i na Morawach wprowadzono obowiązek (D. η. ζ 9 i 30 V 1785) posiadania przez kandydata dokumentu atestacji ze Szkoły Głównej w Pradze⁵⁴. Podobny egzamin konkursowy obowiązywał zakonników zatrudnianych w duszpasterstwie. Obok egzaminów wymagano od duchownych inkardynacji do diecezji oraz noszenia na terenie parafii ubioru księdza diecezjalnego (D. n. z 28 VI 1785 i 12 IX 1786). W kontekście powyższych rozwiązań oryginalne jest rozstrzygnięcie cesarza dotyczące Galicji (nadworne rozstrzygnięcie z 26 XII 1788 ogłoszone w Galicji 10 I 1789), zezwalające duchownym zakonnym obejmowanie beneficjów nowo tworzonych parafii bez obowiązku składania egzaminu konkursowego⁵⁵. Podobnie w okresie rządów Leopolda II (1790-1792) ze względu na poważne braki duchowieństwa świeckiego zezwolono na obejmowanie parafii przez zakonników po uprzednim zdaniu egzaminu (D. n. z 17 III 1791)⁵⁶.

Po wykazaniu się kandydata do beneficjum świadectwem przebytego egzaminu następowało przedstawienie go przez biskupa patronom celem dokonania wyboru. Szczególną uwagą władz cieszyły się beneficja królewskiego prawa patronatu, gdzie wymagana była ocena pierwszej klasy. Biskupi przy prezentowaniu kandydatów do tych beneficjów powinni byli dzielić kandydatów według poziomu otrzymanej na egzaminie oceny: najzdolniejszy, zdolniejszy, zdolny oraz dołączyć do świadectwa własną opinię na temat prezentowanych przez siebie osób. Podobnie przy beneficjach prywatnego prawa patronatu biskupi patronowi prezentowali 3 kandydatów. Ta praktyka wypracowana przez Marię Teresę

⁵¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 8, s. 564, Bd. 10, s. 663; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 536; Tokarz, dz. cyt., s. 372; Winter, *Der Josephinismus*, s. 172; tenże, *Der Josephinismus. Die Geschichte*, s. 453.

⁵² *Edicta et Mandata*, A. 1782, s. 85-96; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, nr 81, s. 187.

⁵³ *Edicta et Mandata*, A. 1786, s. 5 η.; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 663.

⁵⁴ Tamże, Bd. 8, nr 467, s. 631, Bd. 10, s. 665.

⁵⁵ Tamże, Bd. 17, s. 681.

⁵⁶ *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Königs Leopold des II*, Bd. 3, nr 256, s. 515.

i Józefa II kontynuowana była przez ich następców⁵⁷. Na terenie Galicji (cyrkularz z 10 X 1781) beneficja kościelne mogły być nadawane tylko duchownym pochodzącym z Galicji⁵⁸. Osobom posiadającym prawo patronatu (dotyczy szlachty) w wypadku pobytu za granicą więcej niż 6 tygodni w okresie do 3 miesięcy po przedstawieniu przez biskupa kandydatów (cyrkularz dla Galicji z 4 VII 1786) grożono utratą prawa, a nominacji w przypadku beneficjum proboszczowskiego miały dokonać z urzędu lokalne władze państwowe⁵⁹.

Innym nieodłącznym zagadnieniem dziejów duszpasterstwa była sprawa kumulacji beneficjów i rezydencji beneficjantów. To zagadnienie było też przedmiotem józefińskiego ustawodawstwa. W Galicji gubernium lwowskie zażądało 9 XI 1773 r. od konsystorza biskupich wykazów kleru kumulującego beneficja. Następnie zabroniono kumulacji bez uzasadnionej przyczyny. Natomiast mocą cesarskich dekretów (16 VII 1774, 2 IX 1776, 17 VII 1778 i 20 I 1780) zabroniono duchowieństwu czynienia starań w Rzymie o jakiegokolwiek dyspensy w tej sprawie. Dekretami nadwornymi (1 XII 1784, 10 II 1785) kilkakrotnie powtarzаныmi nakazywano duchowieństwu rezygnację z kumulowanych beneficjów. Podobnie dekry (9 III i 13 IV 1776, zwłaszcza 20 II 1783) groziły duchownym nie zachowującym rezydencji pozbawienie beneficjów. Wszystkie powyższe rozporządzenia władzy świeckiej, porządkującej sprawę Kościoła według własnego uznania, miały zaradzić jednej z największych i trwającej już od kilku wieków bolączce Kościoła. To, że realizacja była trudna, świadczy fakt powtarzania w tej sprawie kilkakrotnie edyktów oraz rozporządzeń grożących za niepodporządkowanie się surowymi sankcjami⁶⁰.

2. Służba Boża i duszpasterstwo

Duszpasterstwo parafialne cieszyło się szczególnym zainteresowaniem władz i było przedmiotem drobiazgowych reform i rozporządzeń cesarskich. Budynek kościelny miał być Domem Modlitwy, nie jak władze podkreślały „Sklepem”. Stąd ograniczono sprzedaż świec oraz dewocjonaliów przy budynkach kościelnych. Na sprzedaż świec zezwolono jedynie w niedziele i święta po południu (w lecie od godz. 18.00, w zimie od godz. 16.00). W Niedzielę Palmową zakazano pod karą 1 florena i 30 krajcarów sprzedaży przy kościołach palm⁶¹. Podobnie zakazano zbierania w nich kolekt w czasie nabożeństw (D. n. z 14 V 1783)⁶². Wnętrza kościołów miały być proste. Najświętszy Sakrament miał być dobrze dla wiernych widoczny. Boczne kaplice i ołtarze miały być zamknięte i nie oświetlane. Oświecanie i celebrowanie przy nich nabożeństw dozwolone było tylko w wielkie kościelne święta (D. n. z 7 i 10 VII 1785)⁶³. Groźbą surowych kar obwarowany był też zakaz oświecania bocznych ołtarzy, obrazów i figur świętych w kościołach i domach prywatnych, tłumaczony niebezpieczeństwem pożar-

⁵⁷ W. Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy*, Kraków 1909, t. 2, s. 120-122.

⁵⁸ *Edicta et Mandata*, A. 1790, s. 72; *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Königs Leopold des II*, Bd. 2, nr 219, s. 39; Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 279.

⁵⁹ *Edicta et Mandata*, A. 1786, s. 28.

⁶⁰ Kumor, *Ustrój organizacji*, s. 323, 585; tenże, *Ustrój Kościoła katolickiego*, s. 279.

⁶¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd 2, s. 286.

⁶² Tamże, Bd. 2, s. 407.

⁶³ Tamże, Bd. 10, s. 855, Bd. 8, s. 704.

ru oraz względami oszczędnościowymi (D. n. z 14 IX 1781 i 14 V 1782)⁶⁴. W trosce o bezpieczeństwo kościołów cesarz zobowiązywał proboszczów do utrzymywania przy kościołach stróżów oraz trzymanie w pogotowiu wody na wypadek pożaru (D. n. z 14 IX 1781)⁶⁵. Wszystkie inne kościoły nie służące duszpasterstwu, poza szpitalnymi, miały być zamknięte (D. n. z 25 II 1783)⁶⁶.

W ramach swoiście pojmowanej troski o morale duchowieństwa oraz o życie religijne wiernych zakazano uroczystego świętowania odpustów parafialnych i rocznic poświęcenia kościoła. W tym celu wyznaczono trzecią niedzielę października jako „Kaiserweihtag” dla obchodu kiermaszów i odpustów parafialnych wszystkich kościołów (D. n. z 12 X ogłoszony w Galicji 20 XII 1786)⁶⁷.

Sprawowana w świątyniach służba Boża miała być formą edukacji religijnej ludu, wprowadzania go w praktyki religijne i moralne życie, rozumiane w sensie myślenia epoki. Stąd poprzez państwowe rozporządzenia dążono do oczyszczenia służby Bożej, kościołów jako budynków sakralnych z upiększeń barokowych i wprowadzania „czystej liturgii wolnej od naleciałości”. Liturgia w nich sprawowana miała być prosta, zrozumiała, prowadzona ściśle według Rytuálu Rzymskiego, a przede wszystkim wolna od wpływów barokowych i ludowych. Czas jej sprawowania miał być dogodny dla wszystkich grup wiernych tak, by można było z nią pogodzić obowiązki służbowe⁶⁸. Ogólna cecha rozporządzeń dotyczących służby Bożej to chęć jej ujednolicenia, uproszczenia oraz powrotu do jej źródeł. Idee te odpowiadały *jan sen* i styczny oraz protestanckim postulatom i zarazem nie zdradzały jednolitej koncepcji reformy liturgii. Przy całkowitym ograniczeniu wpływu Kościoła na ich przeprowadzenie, jedynym autorytetem na tym polu dla Nadwornej Komisji Duchownej, podejmującej decyzje, był autor koncepcji seminariów generalnych opat Stefan Rautenstrauch. Józefińskie ustawodawstwo niszczyło dorobek stuleci w Kościele i sprowadzało liturgię do zimnych czynności liturgicznych. Stąd przynajmniej na tym polu nie można nazwać józefinizmu katolickim ruchem reformatorskim Kościoła⁶⁹. Trzymając się zasady ograniczenia kontaktów Kościoła lokalnego z zagranicą oraz układania jego porządku, w tym i liturgicznego według własnego uznania władcy, zakazano biskupom i pozostałym po kasatach zakonom sprowadzania do kraju jakichkolwiek ksiąg liturgicznych (D. n. z 13 I, 24, 29 III, 8 IV 1781). Kilka lat później wyrażono zgodę na przedruk ksiąg uprzednio zatwierdzonych przez cenzurę, wydanych za granicą (D. n. z 29 IV 1784)⁷⁰.

Cesarz określił (D. n. z 29 II 1783) porę i porządek sprawowanych nabożeństw. Msze św. w niedziele i święta w kościołach mogły być odprawiane w godzinach od 4.00 do 12.00 w odstępach co pół godziny przy bocznych ołtarzach, przy głównym co godzinę. Niedzielną sumą była dozwolona, ale bez towarzyszenia instrumentów muzycznych. W sobotę po południu (godz. 16.00 -

⁶⁴ Tamże, Bd. 1, nr 288, s. 301, Bd. 2, nr 88, s. 188 n.; Loidl, dz. cyt., s. 165; Winter, *Der Josephinismus*, s. 166.

⁶⁵ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 1, s. 288.

⁶⁶ Tamże, Bd. 2, s. 401.

⁶⁷ Tamże, Bd. 2, s. 360-373; *Edicta et Mandata*, A. 1786, s. 403; Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes*, s. 75, 407.

⁶⁸ Winter, *Der Josephinismus*, s. 166-168; Vodka, dz. cyt., s. 300.

⁶⁹ H. Hollerweger, *Tendenzen der liturgischen Reformen unter Maria Theresia und Joseph II*, in: E. Kovacs (hrsg.), *Katholische Aufklärung*, s. 295-306; Magenschab, dz. cyt., s. 214.

⁷⁰ *Edicta et Mandata*, A. 1784, s. 104; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, s. 542 n., 545; Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes*, s. 93.

17.00) zezwolono, wręcz nakazano odprawianie we wszystkich miejskich i podmiejskich kościołach ulubionego przez cesarza nabożeństwa: litanii do Wszystkich Świętych, 5 Ojciec nasz i Zdrowaś Maryja w intencji rządzącego. Nowy porządek służby Bożej (D. n. z 12 X 1785) zabraniał w dni powszednie i święta zniesione odprawiania Mszy św. przed wystawionym Najświętszym Sakramentem. Msza św. przy głównym ołtarzu mogła być odprawiana co pół godziny bez równoczesnej celebracji przy bocznych. Na głównym nie wolno było palić więcej niż 6 świec, na bocznych świece musiały zniknąć. Wystawienie Najświętszego Sakramentu dozwolono tylko w cyborium⁷¹.

Z nabożeństw paraliturgicznych zezwolono na odprawianie w soboty i święta maryjne Litanii loretańskiej⁷². Publiczna modlitwa różańcowa w czasach Józefa II była zabroniona⁷³. W ramach powrotu do „czystej” służby Bożej zakwestionowano historyczność stacji drogi krzyżowej. Uważano, że publiczne odprawianie tego nabożeństwa stwarza okazję do wzniecania antysemityzmu. W związku z powyższym publiczne odprawianie drogi krzyżowej na terenie monarchii zostało zakazane (D. η. § 24 X 1788). Dopiero Ferdynand II przywrócił to nabożeństwo (D. n. z 6 X 1837)⁷⁴.

Obrzędy związane z rokiem liturgicznym były też przedmiotem reformatorskich rozporządzeń cesarza. W okresie Bożego Narodzenia zabroniono (D. η. § 21 X 1782) wystawiania stajenek w kościołach. Najwcześniej pojawiły się one w 1798 r. w kościołach Salzburga. Tradycyjnie odprawiana o północy pasterka została przesunięta na ranne godziny. Arcybiskup Wiednia, korzystając z francuskiej okupacji stolicy w 1805 r., odprawił pasterkę o godz. 5. 00. O tej porze później odprawiano ją w diecezjach Austrii i Czech. Prośby biskupów, w tym i z Galicji, w sprawie przywrócenia pasterki na północ nie zostały zrealizowane do końca rządów cesarza Franciszka I⁷⁵. W wielkim poście zakazano odprawiania w niedzielne popołudnia nabożeństw wielkopostnych, zezwolono jedynie na południowe kazania wielkopostne. Szczególnymi restrykcjami dotknięta została liturgia Wielkiego Tygodnia, w której nakazano trzymania się ściśle Rytuału Rzymskiego (D. η. § 24 III 1784). W Wielki Czwartek można było adorować Najświętszy Sakrament tylko w zamkniętym tabernakulum. Ceremonie Wielkiej Soboty, podobnie jak wystawianie Bożego grobu, były zabronione. Prośby biskupów o cofnięcie rozporządzeń nie uwzględniono. Odmowę tłumaczono uprzejmie nakazem trzymania się w liturgii Wielkiego Tygodnia Rytuału Rzymskiego. *Zakaz* urządzania Bożego Grobu cofnięto w 1801 r.⁷⁶

Powołując się na względy ekonomiczne oraz troskę o moralność ludu, który w dni świąteczne „oddawał się pijaństwu i lenistwu”, wymuszono na papieżu Klemensie XIV (brewe „Paternae Caritatis” z 22 VI 1771) redukcję świąt kościelnych na terenie monarchii. W Galicji redukcję świąt przeprowadzono 4 XII 1773 r.⁷⁷ Po kasatach, oprócz niedzieli, pozostało 15 świąt: Nowy Rok, Trzech

⁷¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, s. 394-399; Hollerweger, *Tendenzen der liturgischen Reformen*, s. 120-122, 134; Tomek, dz. cyt., s. 120-122, 134.

⁷² Bradler Rottman, dz. cyt., s. 159; Hollerweger, *Tendenzen der liturgischen Reformen*, s. 423; Tomek, dz. cyt., s. 463.

⁷³ Hollerweger, *Tendenzen der liturgischen Reformen*, s. 424.

⁷⁴ Tamże, s. 426-432.

⁷⁵ Tamże, s. 434 η., 446.

⁷⁶ Tamże, s. 134 η., 347, 450-454; Tomek, dz. cyt., s. 465.

⁷⁷ Tomek j. wyż. s. 225; W. Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła*, t. 1, s. 255-258; J. Wysocki, dz. cyt., s. 245.

Króli, Matki Boskiej Gromniczej, Zwiastowanie NMP, św. Piotra i Pawła, Wniebowzięcie NMP, Narodzenia NMP, Wszystkich Świętych, Niepokalane Poczęcie NMP, Boże Narodzenie i św. Szczepana oraz święta ruchome: 2 dni Wielkanocy, Wniebowstąpienie Pańskie, 2 dni Zesłania Ducha Świętego, Boże Ciało i święto patrona danego kraju, którego Galicja nie otrzymała⁷⁸. W związku z redukcją świąt wydano w okresie rządów Józefa II praktyczne rozporządzenia dla proboszczów (D. n. z 22 VII 1786, ogłoszony w Galicji 10 VIII 1786). Proboszczom grożono karami za odprawianie nabożeństw w święta zniesione. Połowę sumy uiszczonej kary otrzymywał donosiciel, drugą połowę urząd gminny. Obowiązkiem duszpasterza było zachęcanie wiernych do pracy na polu w zniesione święta. Konsystorzem nakazano polecanie proboszczom dawanie w tej sprawie ludowi przykładu. Praca w te dni powinna była się odbywać przede wszystkim na plebańskich gruntach⁷⁹.

Podobnie procesje i ruch pielgrzymkowy były przedmiotem cesarskich reform. Najpierw zezwalano na nie, ale bez używania chorągwi, w Boże Narodzenie, Wielkanoc, Boże Ciało i Dni Krzyżowe (D. n. z 27 XII 1782)⁸⁰. Kilka lat później (D. n. z 6 VI 1785) zezwolono na procesję tylko w Boże Ciało i Dni Krzyżowe z zaznaczeniem, że w obrębie miasta mogła odbywać się tylko 1 procesja⁸¹.

Zakazano urządzania pielgrzymek trwających dłużej niż 1 dzień, z wyjątkiem pielgrzymki z Wiednia do Mariazell (D. n. z 11 IV 1782)⁸². W 1784 r. (D. η. § 16 IV) zezwolono na organizowanie grupowych pielgrzymek z idącym na czele duchownym, ale bez używania strojów, muzyki i chorągwi oraz feretronów⁸³. Kościoły pielgrzymkowe miały być przedmiotem szczególnej troski. Jeżeli nie były parafialnymi, należało je przyłączyć do regularnego duszpasterstwa (D. η. § 17 IV 1782)⁸⁴. Ozdabianie czczonych figur i obrazów szatami oraz wotami i umieszczanie ich w głównym ołtarzu było zabronione (D. η. § 18 III 1784). Nawet w Mariazell musiano usunąć z głównego ołtarza czczoną statuę Matki Bożej⁸⁵.

Podobnie i inne formy służby Bożej powinny były być przeprowadzane zgodnie z wolą władcy. Ślub nowożeńców przed południem oraz pijanych nupturientów był zakazany (rozstrzygnięcie nadworne dla Galicji z 28 X 1784). Dopuszczenie do tego typu przestępstwa groziło proboszczowi karą 12 florenów, uiszczaną na rzecz ubogich⁸⁶. Zgodnie z tonem cesarskiego patentu (16 I 1783) ustalającego zawarcie małżeństwa jako akt wagi państwowej, zobowiązano proboszczów do upominania, inwigilowania i donoszenia cywilnym urzędowi o przestępstwach w sprawach małżeńskich⁸⁷. Udzielanie dzieciom sakramentu

⁷⁸ S. Grodziski, *Historia ustroju polityczno-społecznego Galicji 1772-1848*, Wrocław 1971, s. 116.

⁷⁹ *Edicta et Mandata*, 1786, s. 293.

⁸⁰ Tomek, dz. cyt., s. 468 n.

⁸¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 8, s. 692; Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes*, 78-80; Loidl, dz. cyt., s. 165.

⁸² *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, nr 112, s. 308.

⁸³ Tamże, Bd. 2, nr 181, s. 408-411; Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes*, s. 94, 105; Tomek, dz. cyt., s. 468 n.

⁸⁴ W. Friedrich, *Die Zeit der Josephs und Leopolds II (1782-1792)*, Wien 1950, I Halbband (Aktenstücke), s. 77.

⁸⁵ Loidl, dz. cyt., s. 165; Tomek, dz. cyt., s. 464.

⁸⁶ *Edicta et Mandata*, A. 1784, s. 341; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 791.

⁸⁷ Tamże, Bd. 10, s. 334-338; Loidl, dz. cyt., s. 164-166.

chrztu św. miało odbywać się bezpłatnie. Pod karą 100 dukatów lub pół roku więzienia zabroniono chrztu dzieci żydowskich bez zgody ich rodziców lub opiekunów (D. n. z 12 IV ogłoszony w Galicji 28 IV 1787)⁸⁸.

Kuriozalny był dekret nadworny (9 IX 1784) dotyczący pogrzebów. Pogrzeb miał być skromny, bez dużej liczby uczestniczących. Ze względów oszczędnościowych parafie powinny były posiadać na składzie kilka trumien różnej wielkości. Ciało zmarłego należało w niej umieścić w lnianym worze. Na cmentarzu należało je wyjąć i w worze umieścić w dole o wyznaczonych rozmiarach: 6 stóp głębokości i 4 stopy długości. Następnie dół, ze względów higienicznych, zasypać kolejno wapnem i ziemią. Po pogrzebie trumna oczyszczona mogła być ponownie użyta⁸⁹. To niehumanitarne rozporządzenie zostało odwołane wskutek oporu społeczeństwa (D. n. z 29 I 1795)⁹⁰. Zgodnie z tonem patentu z 1784 r. nagrobki miały być ze względów oszczędnościowych umieszczane na murze cmentarza. Kondukt miał być skromny (D. η. ζ 2 IV 1785), proboszcz winien był przywitać ciało zmarłego przy bramie kościoła, następnie pobłogosławić je w ciszy. Bez śpiewów i towarzystwa innych duchownych należało ciało zmarłego odprowadzić do grobu⁹¹. Mowy pochwalne nad grobem były niewskazane (rozporządzenie Gubernium Galicji z 14 I 1785)⁹².

W przypadku działalności na terenie parafii duchownego niekatolickiego księgi metrykalne powinien był prowadzić proboszcz katolicki dla wszystkich zamieszkujących teren parafii bez względu na ich wyznanie. Duchowny niekatolicki chrzczył, błogosławił małżeństwa, odprowadzał pogrzeby swoich wyznawców, natomiast opłatę tytułem Iura Stolae należało uiszczać miejscowemu proboszczowi katolickiemu. W przypadku istnienia na terenie parafii gminnego cmentarza, dzwony powinny były dzwonić w czasie każdego pogrzebu bez względu na wyznanie. Duchowny niekatolicki nie mógł odprawiać pogrzebu w katolickim kościele, natomiast katolicki duchowny mógł brać udział w niekatolickim pogrzebie, lecz bez stuły. Niniejsze rozporządzenie dotyczyło gubernium morawskiego, w tym i Śląska Cieszyńskiego (rozporządzenie morawskiego gubernium z 26 VII 1785)⁹³.

Po objęciu rządów przez Leopolda II (1790-1792) na skutek petycji „Gravamina” biskupów cesarstwa, w tym i Galicji, zniesiono częściowo józefiński porządek służby Bożej, głównie dla Tyrolu i Górnej Austrii (D. n. z 17 III 1791)⁹⁴. Biskupi znowu mogli wprowadzać w nabożeństwa modlitwy i litanie wcześniej zabronione, organizować w sobotnie wieczory nabożeństwa, lecz bez sakramentalnego błogosławieństwa. W niedzielne i świąteczne popołudnia zezwolono na urządzenie kazań katechizmowych, jeśli nie kolidowały z porządkiem nabożeństw. Cesarz Franciszek II zezwolił na błogosławieństwo sakramentalne oraz na równoczesne z głównym ołtarzem celebrowania przy bocznych Mszy św. z półgodzinnym opóźnieniem (D. η. ζ 17 VI 1793). Na wycofanie innych rozporządzeń w sprawach służby Bożej trzeba było czekać do 1855 r., kiedy mocą

⁸⁸ *Edicta et Mandata*, A. 1787, s. 94.

⁸⁹ Tamże, A. 1784, s. 222-224; Magenschab, dz. cyt., s. 214.

⁹⁰ Tomek, dz. cyt., s. 471.

⁹¹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 833; Tomek, dz. cyt., s. 471.

⁹² *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 835.

⁹³ Tamże, Bd. 3, nr 429, s. 468.

⁹⁴ *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des König Leopold des II*, Bd. 3, nr 515, s. 247; Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes*, s. 314, 316; Tomek, dz. cyt., s. 510 n.

zawartego konkordatu Kościołowi w Austrii przywrócono swobodę, w tym i w sprawach liturgicznych⁹⁵.

Ksiądz w przepowiadaniu słowa Bożego, według tonu dekretów państwowych na tym polu, pełnił raczej rolę moralizatora, akcentującego użyteczność społeczną, wskutek czego uległ zagubieniu aspekt tajemnicy wiary. Kult religijny i przepowiadanie, utraciwszy teocentryczny charakter, jako główny punkt miały antropocentryzm. Istotę oczekiwanego kaznodziejstwa w okresie józefińskim oddają dekrety nadworne w tej sprawie (17 V 1782, 4 II i 17 XI 1783, 14 II 1785). W myśl powyższych rozstrzygnięć należało nauczać na podstawie Ewangelii i podręczników zatwierdzonych przez Nadworną Komisję Studiów. W głoszeniu kazań zabronione były: krytyka cesarstwa i Boga, komentowanie spraw wewnętrznych monarchii, a zwłaszcza obowiązującego prawodawstwa. Nauczanie słowa Bożego miało być proste, bez kontrowersji i budzenia u słuchaczy niebezpiecznych wątpliwości oraz pytań. Należało bez teoretyzowania mówić ludowi tylko o potrzebnych i praktycznych sprawach, wszczepiać u słuchaczy cnoty społeczne zgodne z oczekiwaniem władcy. Treść ich miała dotyczyć pijaństwa, obowiązków domowych i wobec państwa, higieny. Od kaznodziei oczekiwano, by potępiając uprawianie przemytu i dezercję, mówił o zaszczytnym obowiązku przelewania krwi za ojczyznę, o patriotyzmie i wierności wobec cesarza. Mowa kaznodziei miała być przyjacielska, bez docinków, obrażania słuchaczy. Wygłaszane kazania miały być zapisywane w księgach oraz przedstawiane do sprawdzenia w czasie wizytacji komisarza cyrkularnego⁹⁶.

Poniżający dla kaznodziei był wymóg czytania z ambony rozporządzeń państwowych (D. n. z 19 II 1773, 11 III 1780)⁹⁷, które daleko odbiegały treścią od istotnego posłannictwa Kościoła. Często były one obrażające dla czytającego je duszpasterza i nierządki wywoływały zgorzniecie u słuchających je w kościele wiernych⁹⁸. Przykładowo zbiór cyrkularzy starosty sanockiego z lat 1780-1790, ogłaszanych w parafiach położonych na terenie dominium Łukawiec, ilustruje ich treść⁹⁹.

Wiernym podano 24 VI 1784 r. do publicznej wiadomości sprawę rzekomej malwersacji pewnej sumy pieniędzy przez przeora klasztoru dominikanów w Sanoku. W każdy kwartał należało wiernym przypominać treść uniwersału z 23 X 1784 r. o obowiązku wiernych zapobiegania dzieciobójstwa przez niezamężne matki oraz o monopolu tytoniowym. W niedzielę 2 X 1787 r. nakazano czytanie ogłoszenia o kradzieży konia i obowiązku ścigania koniokradów. Starosta sanocki nakazał w maju 1787 r. odczytać ogłoszenie o obowiązku usuwania z dróg i zakopywania padłego bydła oraz zobowiązał proboszczów do osobistego nadzorowania na terenie swojej parafii wykonania tego polecenia. Plebani mieli obowiązek zapowiedzenia 10 II 1786 r. przyjazdu komisarza cyrkularnego celem przeprowadzenia spisu kontrolnego. Proboszczowie zobowiązani byli pod groź-

⁹⁵ *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Kaisers Franz des II*, Bd. 2, nr 807, s. 454, Bd. 6, nr 2161, s. 462; Hollerweger, dz. cyt., s. 327.

⁹⁶ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, s. 49-56; Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła*, t. 2, s. 147 η.; Tokarz, dz. cyt., s. 373 η.; Tomek, dz. cyt., s. 463.

⁹⁷ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 2, nr 175, s. 190; *Sammlung der Gesetze welche unter der glorreichsten Regierung des Königs Leopold des II*, Bd. 3, s. 254; Kumor, *Ustrój i organizacja*, s. 584; B. Łoziński, *Z czasów józefińskich*, „Kwartalnik Historyczny” 19 (1905) s. 35-46, 61-64.

⁹⁸ Łoziński, dz. cyt., s. 47 n.

⁹⁹ Tamże, s. 46-52.

bą utraty beneficjum stawić się przed komisarzem z księgami metrykalnymi dla ich kontroli. W ogłoszeniu tym podano nazwiska księży, którzy w tej sprawie zostali już ukarani. Cykularz z maja 1787 r. w tej samej sprawie groził plebanom karą chłosty za usterki w prowadzeniu metryk. W zbiorze powyższym częste były ogłoszenia dotyczące ścigania zbiegów z wojska i ostrzegające przed udzielaniem im pomocy. W ogłoszeniu do przeczytania z ambony z czerwca 1785 r. podano godny do naśladowania przykład kobiety, która zastrzeliła osobiście ściganego razem z mężem zbiega. Za ten „bohaterski” czyn przyznano jej nagrodę 200 złotych. W maju 1780 r. należało ogłosić zbiórkę pieniężną na ofiary dwóch pożarów w Górnej Austrii. Te zbiórki ogłaszane były z ambony często i ich publikacja musiała być odnotowywana w aktach parafialnych, nawet w aktach konsystorza biskupiego. W 1780 r. w parafiach Galicji ogłaszano jeszcze zbiórki na pogorzalców w Scharding w Bawarii, Wedenburg na Węgrzech, Neukirche, Wienterstein, Dörchret, w 1881 r. dla pogorzalców w Raab, Balabazy, Treuzensky¹⁰⁰. Sanocki starosta nakazał w maju 1786 r. przypomnieć wiernym, aby w niedziele i święta nie odbywano jarmarków i by karczmy w czasie nabożeństw pozostawały zamknięte. Natomiast w zniesione święta praca w polu miała się odbywać normalnie. Proboszcz powinien był do tego wiernych zachęcać i osobiście dać przykład przez organizowanie pracy na plebańskim polu. W związku z nieurodzajami w latach 1786-1787 nakazano odczytanie z ambony polecenia władz o obowiązku pracowania w polu w niedziele i święta po przedpołudniowych nabożeństwach oraz o nadanej przez cesarza dyspensie od świętowania niedzieli. Ogłoszenia powyższe przekazywano proboszczom z pominięciem ich biskupów. Równocześnie apelowano do ordynariatów biskupich, by od podległego im duchowieństwa egzekwowały wykonanie powyższego obowiązku. Wszystkie czytane na ambonie ogłoszenia powinny były być wpisywane do protokolarzy, przedkładanych do wglądu w czasie wizytacji świeckiej i duchownej¹⁰¹.

Oprócz kaznodziejstwa miejscem, gdzie Kościół wypełniał swoją misję nauczycielską, była szkoła, poprzez prowadzoną w niej katechizację. Istotnym celem józefińskiej szkoły było wychowanie, jak wtedy podkreślano: dobrych chrześcijan, posłusznych i wiernych wobec władzy oraz potrzebnych ojczyźnie obywatelei, nigdy mnichów czy klery kałów¹⁰². Przewodniczący Nadwornej Komisji Studiów hr. Rottenhahn w 1805 r. określił system szkolnictwa monarchii w interesującym nas okresie dziejów: „Wychowanie powodowało pływiczną, stworzyło w wychowaniu zarozumiałość, która przedstawiała wytwory wyobraźni za wyniki głębokiej obserwacji lub odkrycia tajemnicy natury. Szkoły stały się instytucjami agitacji, zamiast być zakładami wychowawczymi”. Szkoła miała być jednym ze środków ujednoczenia społeczeństwa. Nacisk policji i komisarzy szkolnych na nauczycieli, urzędowe kontrole, pedanteria w szkołach, podręczniki nie zdradzające zacięcia naukowo-badawczego, będące raczej

¹⁰⁰ Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Lubaczowie, KK6 Index Omnium Actorum Consistorii Generalis Metropolitani Leopoliensis de Anno 1797, s. 23-30; tamże, Akta Arcybiskupa Felixa Onufrego Kickiego (nlb.).

¹⁰¹ Wysocki, dz. cyt., s. 255 n.

¹⁰² Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła*, t. 2, s. 279; Mitrofanov, dz. cyt., s. 805, 834; M. Rechowicz, *Studia alumnów w galicyjskim seminarium generalnym 1790-1819*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 2 (1955) s. 66; A. Skoczek, *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych w Galicji (1772-1867)*, Kraków 1869, s. 44 n.; E. Winter, *Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Wien 1971, s. 175.

kompilacją różnych myśli, to był obraz szkoły w monarchii habsburskiej końca XVIII wieku¹⁰³.

W takiej szkole Kościół miał organizować katechizację. Zadaniem katechety było uczenie dzieci i młodzieży podstaw, ale z naciskiem na konkretne potrzeby, problemy życiowe uczniów, z którymi w przyszłości jako dorośli będą się spotykali. Przykładowo gubernium lwowskie określiło zakres przerabianego na katechezii materiału w tworzonych na terenie Galicji szkołach sióstr sakramentek (dekret gubernium z 2 III 1786). W myśl powyższego rozporządzenia nauczycielki musiały znać język niemiecki. Jeśli były Francuzkami, to mogły uczyć tego języka. Katechetą miał być duchowny niemiecki i miał uczyć w języku niemieckim lub francuskim historii biblijnej Starego i Nowego Testamentu, Ojców Kościoła, Ewangelie i Listy Apostolskie oraz „inne potrzebne przedmioty”, jak np. sztuki wzorowego utrzymania domu¹⁰⁴. Nauczanie miało odbywać się z katechizmu ks. Jana Ignacego Felbigera (1724-1778), którego polskie tłumaczenie dla Galicji wydano w 1778 r. W latach 1798-1825 był w użyciu też inny 200-stronicowy podręcznik *Christliche Sittenlehre*. Katechetów, głównie w gimnazjach, obowiązywał zakaz nauczania „szkodliwych dla uczniów nauk” (D. n. dla Galicji z 22 V 1785). Istniał też zakaz rozdawania dzieciom w czasie katechizacji pamiatki religijnych, poza obrazkami związanymi z nauką biblijną¹⁰⁵. Katechizacja w miejskich szkołach miała odbywać się dwukrotnie, a w szkołach wiejskich jednokrotnie w tygodniu (D. n. z 16 I 1781 i 24 VIII 1782). Łączenie katechizacji z religijnymi ceremoniami, poza bardzo ważnymi przypadkami, było zakazane¹⁰⁶. W związku z patentem tolerancyjnym cesarza rozwiązano również sprawę katechizacji w szkołach, gdzie uczęszczają też uczniowie innych wyznań chrześcijańskich (D. η. ζ 23 VIII 1782). W czasie trwania katolickiej nauki religii akatolickie dzieci mogły pójść do domu. W miejscowościach, gdzie mieszkała duża liczba akatolików, zezwolono na zatrudnienie nauczyciela do katechizacji dzieci akatolickich¹⁰⁷.

W związku z likwidacją bractw religijnych, w tym i sodalicii młodzieżowych, cesarz ustanowił porządek duszpasterstwa uczącej się młodzieży (D. η. ζ 9 X 1783). Młodzież od listopada 1783 r. powinna była wraz z profesorami uczestniczyć w niedziele i święta we Mszy św. oraz w odczycie religijnym prowadzonym przez katechetę. Uczniowie szkół łańciskich na terenie Galicji mogli w dni powszednie rano uczestniczyć we Mszy św. Jeżeli była wcześniejsza tradycja comiesięcznej spowiedzi i Komunii św., to należało ją utrzymać. Równocześnie zaznaczono, że spowiedź, Msza św. z Komunią powinny być odbywać się wraz z kazaniem, a uczniowie mieli posiadać zezwolenie rodziców lub opiekunów na uczestniczenie w tych praktykach. Dzieci szkół ludowych na terenie Galicji mogły w porze letniej codziennie rano uczestniczyć we Mszy i do 1805 r. mogły gromadnie brać udział w pogrzebach, za co otrzymywały kilka krajcarów tytułem gratyfikacji¹⁰⁸.

¹⁰³ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 747-752; Winter, *Absolutismus und Aufklärung*, s. 167.

¹⁰⁴ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 586.

¹⁰⁵ Tamże, Bd. 10, s. 375, 555.

¹⁰⁶ Tamże, Bd. 1, s. 424.

¹⁰⁷ Tamże, Bd. 1, s. 495-499; Skoczek, *Rys historyczno-statystyczny szkół ludowych*, s. 66.

¹⁰⁸ *Edicta et Mandata*, A. 1785, s. 181; Grodziski, *Historia ustroju*, s. 599; Winter, *Der Josephinismus*, s. 234-243.

Opieka społeczna, jako jeden z istotnych elementów posłannictwa Kościoła, była jednym z najważniejszych postulatów reformatorskich józefinizmu. Stąd w ramach kasacji „zbędnych” beneficjów, bractw i klasztorów pozostawiono tylko te, które służyły miłości bliźniego. Główni ideolodzy józefinizmu podkreślali, że dobra kościelne są własnością ubogich. Postulat wzmożenia opieki społecznej motywowany był też potrzebą zaradzenia pladze włóczęgostwa. Stąd łącznie z inicjatywami o charakterze charytatywnym wydawano rozporządzenia grożące karami za włóczęgostwo i nakazujące ściganie włóczęgów. Grożono nawet karą za przyjęcie w domu żebraka (cyrkularz gubernium lwowskiego z 17 XI 1785). Po zniesieniu bractw, na terenie Galicji powstało jedyne bractwo: Instytut Ubogich. W ramach jego działalności, obok charytatywnej o charakterze ogólnym, powinny były istnieć kasy zapomogi dla chorych i emerytów duchownych. Losy tego instytutu były zmienne. W Galicji taki Instytut powstał 7 V 1788 r. Jego majątek miał pochodzić z opłat za tańce, z dochodów karczem, ze spadku po zmarłych bez testamentu księży. Instytut ten niedługo po powstaniu przestał działać; został reaktywowany 3 I 1811 r.¹⁰⁹ W powyższej sytuacji główny ciężar opieki społecznej spoczywał na proboszczu (D. n. dla Galicji z 3 XI 1786). Przyjęto limit pieniędzy potrzebnych na utrzymanie biednego: w wieku poniżej 15 lat - 1,5 krajcara, dorosłego - 3 krajcary. W niedziele i święta należało przed kościołami organizować zbiórki na ten cel. Proboszcz w porozumieniu z gminą powinien dla biednych zdolnych do pracy zorganizować zatrudnienie w gospodarce. Ponadto otrzymywał wzór rejestru (w rodzaju kartotek personalnych) ubogich znajdujących się na terenie parafii; w rejestrze umieszczano takie dane, jak: nazwisko, płeć, wiek, przyczyna choroby i żebrania, pochodzenie, rodzaj pracy, do której skierowano potrzebującego, ewentualnie wysokość i jakość udzielonej pomocy. Rejestry te podlegały kontroli policji i lokalnych urzędów. Proboszcz był też odpowiedzialny za ściganie żebraków na terenie swojej parafii. Przed udzieleniem potrzebnemu pomocy należało go wylegitymować¹¹⁰.

Z funkcji ściśle kapłańskich, związanych z pomocą chorym, dekrety cesarskie nakazywały udzielanie sakramentu chorym osobom potrzebującym tego sakramentu. Rozporządzenie dla Galicji z 1787 r. (bez dokładnie znanej daty) zabraniało w wiejskich parafiach przywożenia chorych do kościoła celem udzielenia im sakramentu chorych¹¹¹. Na terenach mieszanych wyznaniowo (D. n. z 3 I, ogłoszony w Czechach 9 II 1782) nakazano katolickim duchownym nawiedzenie w domu chorego akatolika oraz namawianie go do spowiedzi, z ewentualnym użyciem autorytetu miejscowego urzędu cyrkularnego¹¹².

III. ZAKOŃCZENIE

Głównym celem niniejszego artykułu było przedstawienie kościelnej polityki państwa austriackiego, ze szczególnym wyakcentowaniem wysiłków władzy w kierunku upaństwowienia misji Kościoła w okresie szczytowym józefinizmu, tj.

¹⁰⁹ *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 1, s. 246-257, Bd. 8, s. 334; J. Chodynicki, *Historia miasta Lwowa od założenia jego*, Lemberg 1865, s. 286; Grodziski, *Historia ustroju*, s. 99; Winter, *Der Josephinismus*, s. 241-243, 254 η.

¹¹⁰ *Edicta et Mandata*, A. 1786, s. 368-381; *Handbuch aller unter der Regierung*, Bd. 10, s. 475-498.

¹¹¹ Tamże, Bd. 10, s. 876.

¹¹² Tamże, Bd. 2, s. 467.

w czasie rządów cesarza Józefa II. Rzeczywisty obraz Kościoła w opisywanym okresie w niektórych krajach monarchii odbiegał od założeń józefińskich. Realizacja w terenie rozporządzeń cesarskich na polu kościelnym zależna była od stopnia zaangażowania i skuteczności władz terenowych oraz od stopnia zniewolenia duchowieństwa katolickiego wszystkich szczebli. W związku z powyższymi założeniami niniejszego artykułu życie Kościoła w tym okresie, jako zagadnienie osobne, pominięto bądź potraktowano marginalnie. Celowo natomiast potraktowano problematykę na ziemiach polskich, które po I rozbiorze znalazły się na terenie monarchii pod nazwą Królestwo Galicji i Lodomerii. W ten sposób autor pragnął wydobyć linie wiodące życia Kościoła na ziemiach polskich pod austriackim zaborem w okresie szczytowym józefinizmu. W dziejach Kościoła na ziemiach polskich w okresie rozbiorów proces dezintegracji jego struktur, zwłaszcza życia zakonnego, rozpoczął się już w końcu XVIII wieku pod zaborem katolickiej Austrii. Pod zaborami protestanckich Prus i prawosławnej Rosji działo się to dopiero w XIX wieku. Tematyka artykułu mieści się w szerszych badaniach autora, usiłującego prześledzić obraz Kościoła na ziemiach polskich w konfrontacji z józefinizmem w jego szczytowym okresie na przykładzie jednej z diecezji Galicji.

Charakterystycznymi cechami polityki Józefa II w sprawach kościelnych były: skrajny radykalizm, pragmatyzm, fanatyzm oraz racjonalistyczny dogmatyzm w ustalaniu pozycji Kościoła w budowanym przez siebie państwie absolutystycznym, w doprowadzaniu go do pogranicza schizmy. Cesarz, zarazem czując się z Bożego mandatu ojcem Kościoła na terenie monarchii, wydał np. w okresie od 17 IX 1780 do 26 XII 1783 około 6000 rozporządzeń w sprawach kościelnych¹¹³. Tego typu fanatyczna polityka, obok zdeorganizowania życia kościelnego na terenie monarchii, doprowadziła do jej klęski w okresie końcowym rządów cesarza, łącznie z falą niepowodzeń na forum polityki wewnętrznej i zagranicznej: na froncie wojny z Turcją, powstania w Belgii, Węgrzech, Tyrolu¹¹⁴. Cesarz, umierając 20 II 1790 w osamotnieniu, odchodził ze świadomością godnego spełnienia swojej misji oraz odczuciem niewdzięczności poddanych, zwłaszcza Kościoła wobec poczynionych „dobrodziejstw” monarchii¹¹⁵.

Józefinizm, po zejściu ze sceny politycznej jego twórcy Józefa II, jako rodzaj polityki kościelnej cesarzy austriackich trwał nadal, chociaż nie charakteryzował się fanatyzmem i ciasnym dogmatyzmem z lat 1780-1790. Polityka brata zmarłego cesarza i następcy na tronie Leopolda II (20 III 1790 - 1 III 1792) była podobna, chociaż w okresie jego rządów nie wydano nowych rozporządzeń w sprawach Kościoła. Cesarz w odpowiedzi na Gravamina biskupów z całej monarchii, w tym i z Galicji, obiecał wiele zmian. W rzeczywistości cofnął kilka rozporządzeń w sprawach liturgicznych poprzednika i rozwiązał seminaria generalne. Totalny nadzór państwa nad Kościołem, postrzegany jako jedna z jego instytucji, pozostał. Jako cesarz ograniczył się jedynie do prób uspokojenia Węgrów, Polaków w Galicji, odzyskania dla monarchii Belgii i zapewnienia pokoju

¹¹³ H. Rieser, *Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben. Der Kampf der Kirche um ihre Freiheit*, Wien 1963, s. 45; Vodka, dz. cyt., s. 304.

¹¹⁴ Magenschab, dz. cyt., s. 230-233; Rieser, dz. cyt., s. 53; E. Schenner, *Der Postjosephinismus und die Frühfranzösischen Reaktion*, Wien 1949, s. 30, 33.

¹¹⁵ Loidl, dz. cyt., s. 196; Magenschab, dz. cyt., s. 277-279; Tomek, dz. cyt., s. 504.

z Prusami i z Turcją. Rządy Leopolda II były kontynuacją ery Józefa II¹¹⁶.

Po śmierci 45-letniego Leopolda II (+1 III 1792) rządy objął jego najstarszy syn, Franciszek II (ur. 12 II 1768). Trwały one do 1835 r. Do 1804 r. tytułował się jako cesarz Franciszek II. Od 4 XII 1804 po sekularyzacji był już tylko cesarzem Austrii jako Franciszek I¹¹⁷. Charakterystycznymi cechami jego osobowości były: religijność, prostota, sumienność z równoczesną oschłością i pedantycznym duchem biurokraty oraz poczucie wyjątkowej jego odpowiedzialności za Kościół na terenie monarchii. Na polu polityki kościelnej obstawał przy całkowitym nadzorze państwa absolutystycznego nad Kościołem jako jedną z jego instytucji.

Duchowni obok urzędników i wojskowych mieli być pozostającymi na państwowej pensji sługami państwa. W powyższych sprawach ideałem dla cesarza był jego stryj Józef II. Spuścizna twórcy józefinizmu przetrwała w kraju do konkordatu Austrii ze Stolicą Apostolską zawartego w 1855 r. Po śmierci Józefa II do 1819 r. nazywana jest postjózefinizmem, następnie do 1855 r. - późnym józefinizmem. Pierwszy okres do 1819 r. charakteryzował się typem rządów reakcyjno-policyjnych w sprawach kościelnych. Cechami późnego józefinizmu były: restauracja katolicka usuwająca w społeczeństwie resztki myślenia końca XVIII wieku z jednej strony oraz inicjatywy cesarzy Franciszka I i Ferdynanda I w kierunku zbliżenia się do papieża z drugiej strony. Józefinizm jako rodzaj polityki kościelnej austriackich cesarzy na przestrzeni ok. 100 lat nie był monolitem (połowa XVIII w. - połowa XIX w.). Największe jednak spustoszenie na polu życia kościelnego spowodował józefinizm Józefa II (1780-1790), odwołujący się w swoich rozstrzygnięciach do panujących wtedy 18-wiecznych myśli antykościelnych¹¹⁸.

JOSEPHINISCHER PROZEB IN DER HABSBURGISCHEN MONARCHIE. EINRICHTUNG EINER STAATSKIRCHE UNTER DER HERRSCHAFT DES KAISERS JOSEPH II (1780-1790)

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Kirche in Polen hat sich nach der Aufteilung des Landes (1772-1795) in einer ganz neuen Gesetzesordnung zu recht finden müssen. Der österreichische Teil Polens gehörte nach den Jahren 1772 und 1795 zum habsburgischen Königreich Galizien und Lodomerien. Unter der Herrschaft des Kaisers Joseph II (1780-1790) erreichte der josephinische Reformkatholizismus seinen Höhepunkt, d. h. die vom Kaiser erlassenen Gesetze (ungefähr 2000) hatten nun ihre Gültigkeit für die Kirche. Hauptziel des Artikels war die Vorstellung der Staatskirchenpolitik des Josephinismus der Jahre 1780-1790. Obwohl die Gesetze für die ganze Monarchie galten, war in den verschiedenen Ländern die Anwendung anders als sich dies der Kaiser wünschte. Die Realisierung der reformischen Verordnungen war abhängig vom Engagement der Landesbehörden und von der Nichtunterwerfung einiger Priester und Bischöfe.

Der Inhalt des Artikels beruht auf zwei thematischen Blöcken:

¹¹⁶ Loidl, dz. cyt., s. 197; Tomek, dz. cyt., s. 508-511; Winter, *Der Josephinismus*, s. 482; Vodka, dz. cyt., s. 312.

¹¹⁷ Loidl, dz. cyt., s. 200; Tomek, dz. cyt., s. 514-520.

¹¹⁸ Tomek, dz. cyt., s. 514-520; Winter, *Der Josephinismus*, s. 481; Vodka, dz. cyt., s. 316.

1. Bau der Staatskirche: Die Kirche in der Denkart des Kaisers und anderer Baumeister dieser Politik, Entscheidungen der materiellen Basis (Konfizierung und Kontrolle der Kirchengüter), die Stellung der Jurisdiktion des Papstes und der Bischöfe in der habsburgischen Monarchie.

2. Josephinischen Pfarreien: Pfarrnetz und Reformen der Benefizienbesetzung, Seelsorge und Gottesdienste mußten nach dem Staatsgesetz ausgeübt werden.

Der Autor wollte durch die Analyse der Gesetze dieser Zeit aufzeigen, was die Direktiven und Auswirkungen dieser Verordnungen für die Kirche im Königreich Galizien und Lodomerien bedeuteten. Der Artikel ist ein Eintritt zur Thematik seiner Forschungen über die Kirche in diesem österreichischen Land, nach der Polenteilung am Ende des XVIII Jahrhunderts.